ÖNSÖZ

Üniversitelerimizde görevli bilim adamlarımızın sosyal muhtevalı, millî meseleleri konu eden yayınlarına hergün bir yenisi eklenmektedir. Biz sosyal bilimlerin çeşitli branşlarında yapılan eğitim ve öğretim kadar, araştırmaların da yayımlanmasının önemine inanıyoruz. Dünya XXI. yüzyıla girerken olaylar göstermektedir ki, akademik faaliyetle görevli kuruluşlar, sadece klâsik üniversite programlarına bağlı kalmayıp toplumların iç ve dış millî sorunları ile de ilgilenmek durumundadırlar. Aksi halde bu çalışmaları yabancılar yapmakta, kaynak eksikliğinden veya eski bilgilere bağlı kalmaktan kurtulamayıp bizim millî ve hayatî konularımızı yanlış değerlendirmektedirler.

Türkiye'nin gündeminden indirilmek istenmeyen "doğu meselesi"sosyal içerikli bir konudur. Olayın temelinde yatan, dün de bu gün de kültürdür. Yarın da kültür olacaktır. Türk millî birliğinin sarsılmak istenen bütünlüğünü tehdit eden faktörlerin giderilmesi, temelde var olan kültür birliğinin pekiştirilmesiyle mümkündür. Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın doğup büyüdüğü yöre olan Bitlis ve civarını anlattığı bu çalışma ihtiyaç duyulan ve gerçek birliği gösteren eserlerden biridir. Binlerce yılda meydana gelen halkımızın kültürü, o derece güçlü köprülerle kenetlenmiştir ki onun ortak değerler, gelenek, görenek, sanattaki ortaklık, din ve inançlarla bütünleşen kültür birliğini yabancı güçler bozamayacaktır. Keza halkımızın maddî imkânlar itibariyle en zayıf olduğu dönemlerde de emperyalizmin silâhlı mücadelesine gerekli cevabı vermişken bu gün o güçlerin karşısında çok daha güçlüdür. Günümüzde ihtiyaç duyulan husus, gerçeği araştırmak ve duyurmaktır. Gençliğimizi, etrafta dolaşan ve abartılarak yayılan dayanaksız bilgiler yerine araştırma ve aydınlatma merkezlerimizden doğru ve gerçek bilgiler beklemektedir. Bitlis'te, Van'da, Muş'ta ve Anadolu'nun her yerinde babasının, dedesinin verdiği kuvayımilliye mücadelesini bilmeyen evlât, o ruhu yaşatmada zorluk çekiyorsa, ona yardımcı olmak, onu aydınlatmak ve yabancı ellere düşürmemek bizlerin görevi olmalıdır. Ortak kültür değerlerini nesillere aktarmak, barış ve kardeşliği pekiştirmek ve moral değerlerini canlı tutmak görevimizdir.

İstiklâl Savaşı destanımızın dökülen her damla kanı tarihteki gerçek yerini ve değerini bulmadıkça bu destan yazılmış sayılmayacaktır. Destanı atalarımız yazdı, çocuklarımız ise onları kendilerine anlatacak kaynakları bizden bekliyor. Çocuklarımızı yabancı tahriklere kaptırmadan, onların birbirlerini kıymalarını önlemenin tek yolu, bu tür eserleri vücuda getirip dirlik ve düzenlik içinde, bilgili, şuurlu, geçmişini bilen ve ona saygı duyan nesiller yetiştirmektir.

Prof. Dr. Yaşar YÜCEL

GİRİŞ

Van Gölü çevresi, Muş ve Bitlis yöreleri tarihin bilinen en eski dönemlerinden yakın tarihimize kadar çeşitli siyasî hareketlere sahne olmuştur. Stratejik ve coğrafik özellikleri sebebiyle bölge; Bizans, Prototürk, Fars, Arap ve Türklerin ilgisini çekmiş; bölgede; Safavi, Selçuklu, Eyyubî, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı gibi Türk Devletleri kurulmuştur. Selçuklu ve Eyyubî Türkleri ile birlikte bölgeye gelen Müslüman Türklerden evvel de bölge Türk iskânını Prototürklerle birlikte görmüştür. Bunlar İslâmiyeti Anadolu'da tanımışlardır.(1)

Bitlis'in yeryüzündeki konumu ilgi çekicidir. Kuzeyde Aras vadisinden, kuzeydoğuda İran'dan gelen, Suriye ve Akdeniz'e giden yollar buradan geçer. Kuzeydoğu veya güneybatı hattında yapılacak her sefer veya sevk edilecek her türlü ticarî mal, Bitlis'ten geçmek zorundadır. Bağdat'tan Erzurum'a oradan da Trabzon'a gideceklerin kaderi, bu bölgede hakim olanların ellerindedir. Bu sebeple yakın tarihimizde bölgede meydana gelen olaylara geçmeden yörenin coğrafi ve stratejik özellikleri üzerinde biraz durmak yerinde olacak, bu yolla tarihî ve siyasî olaylar, daha açık bir biçimde anlatılabilecektir.

Bölgedeki coğrafî isimlerin başında Van Gölü gelir. Civarında oturanlar, Van Gölüne **deniz** adını verirler. Bunda da haksız sayılmazlar. Çünkü bir kıyısından öteki kıyısına en geniş yeri 90km.'dir. Van Gölü denizden 1646 metre yükseklikte 3738km² genişliğinde Türkiye'nin en geniş gölüdür. Bu gün gölün birbirine en uzak noktaları olan Tatvan ve Van iskeleleri arasında feribot seferleri yapılır. Tatvan'dan kalkıp kuzey kıyılarını takip eden, Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Van'a ulaşan deniz yolu kara yollarının gelişmesi üzerine önemini kaybetmiştir. Eskiden yalnızca bu merkezler arasında değil, gölün kuzey kıyısından güney kıyısına yelkenlilerle karşılıklı olarak seferler yapılmıştır. Ne yazık ki bu güzellikler, komşunun komşuyu düşman gördüğü yıllarda yavaş yavaş ortadan kalkmış, bir bir gölün derinliklerinde ebediyete dalmıştır. Bugün Van Gölünde tek yelkenliye bile rastlamak mümkün değildir.

(*) Etnik kimliği tartışma konusu yapmadığımız bu eserimizde, etnik kimlik konusunda bakınız Prof. Dr. Aydın Taneri, **Türkistan'lı Bir Türk Boyu Kürtler, Kürtlerin Kökeni Siyasî Sosyal ve Kültürel Hayatları,** Ankara 1983 Türk kültürü Araştırma Enstitüsü, Prof. Dr. Mehlika Aktok Kaşgarlı, Yaşar Kalafat **Türko-Kürtlerde Uygarlık ve Ağızlar Hakkında Düşünceler,** Kayseri 1991 Erciyes Ü. Yayınları no: 17.

(1) Prof. A. GÜZEL, Ş.K. SEFEROĞLU, "İslâmiyete Anadolu'da Giren Türkler" Millî Kültür ...sayı: 54 Eylül 1986 s. 32-40.

Gölün güney kıyısını takip edip Van'dan Tatvan'a oradan Bitlis'e ulaşan yol, her dönemde işlektir. 1893 Ağustosunda Erivan üzerinden yola çıkan, oradan Kars'a gelen ünlü seyyah H.F.B. Lynch'in[2] eserinin 2. cildinde yer alan seyahat notları Van'dan başlar ve gölün güneyindeki yolu takip ederek Bitlis'e varır. Lynch, bugün 2 satte katedilen yolun o tarihte 4 gün aldığını ve 100 mil civarında olduğunu söyler. (118 s.) Bugün geniş ve standart bir yol olan Bitlis-Van kara yolunun en yüksek noktası **Kuskunkıran** geçididir. Bu geçit aynı zamanda Bitlis ile Van arasında vilâyet hudududur. Sürücülerin yüreğini oynatan **Kuskunkıran**, ülkenin diğer köşelerinde yer alan **Sakaltutan, Kargasekmez** geçitleri gibi isimleri anlamlı geçitlerdir. **Kuskun, "yük hayvanlarının kuyruk altından geçirilerek eyere bağlanan kayış anlamındadır. Bu isimle geçidin yüksekliği pek güzel anlatılır. Bu söz dilimizde kuskunu düşük** deyiminde de geçer, "gözden düşmüş kimse" anlamındadır. Geçitlerden söz açılmışken **Güzeldere** geçidini unutmamalıyız. Bu şanlı geçit, Van ile Hakkâri arasında olup tam 2790 metre yüksekliğindedir.

Van ile Bitlis'i birbirine bağlayan yol yalnızca yukarıda söz konusu ettiğimiz yol değildir. Gölün kuzeyinden dolaşıp Aras vadisinden gelen yollarla Erciş yöresinde birleşen, oradan Adilcevaz'a, ardından Ahlat'a varan, buradan Bitlis üzerinden Diyarbakır'a bağlanan bir başka yol daha vardır. Adilcevaz'a yakın bir yerde yer alan ve şoförlerin korkulu rüyası olan, gelen, geçen araçları adeta kapıp göle deviren ve adına **Kapanlar** denen yüksek virajlar, bugün yerini güzel göl manzaralarıyla unutulmayacak tatlı hatıralara bırakmış, doğunun standart yol ağına katılmıştır.

Van Gölü, geniş bir tektonik çöküntü bölgesidir. Yanıbaşında bulunan Nemrut dağından çıkan püskürüklerle Muş Ovası ile olan irtibatı kesilmiş ve bu çukurun önü yüksek bir setle kaplanmıştır. Bu geniş ve çok yüksek sete **Rahva** adı verilir. **Rahva** adını **rah (= yol) + ova** şeklinde açıklamak yanlıştır. **Rahva** sözü **revha** sözünden değişmiş olmalıdır. **Revha** "rahatlık, ferahlık, iç açıklığı" anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Edebiyatımızda **revha u reyhan** sözünde geçer. Bu terkip "hafif esen rüzgârın verdiği ferahlık, tatlılık, canlılık" anlamlarında kullanılmıştır.

Van Gölünün hemen bütün çevresi volkanik tabakayla kaplı olup çıplaktır. Yakınında bulunan **Süphan** dağı 4.050 m. yüksekliğinde olup başı yaz kış karla kaplıdır. Süphan'ın batısında bulunan **Nemrut** dağı ise 3.050 m. yüksekliğindedir. İçinde bir krater gölü bulunmaktadır. Çağlar önce (muhtemelen 4. zamanda) dağın üst bölümü şiddetli patlamalarla yok olmuştur. Bu yanardağ son olarak 1440 yılında püskürmüş ve o tarihten sonra bir daha faaliyet göstermemiştir. Burada biraz da Nemrut adı üzerinde durmak gerekir. Dinler tarihinde,

(2) 1. H.F.B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, II. Beirut 1965.

kısasü'l-enbiya adı verilen ve peygamberlerin kıssalarını içine alan kitaplarda anlatıldığına göre Nemrud Allahlık iddiasında bulunan bir kimsedir. Hz. İbrahim onun zamanında yaşamış, putları kırmış ve Nemrud'u doğru yola davet etmiştir. Bu duruma kızan Nemrud, onu ateşe atmış fakat Allah'ın kudretiyle Hz. İbrahim yanmamıştır. Bu olaya bağlı olarak dağa böyle bir ad verildiği kanaatindeyim.

Nemrut dağının içinde bulunan sıcak su ve buhar sızıntılarından dağda hâlâ bir canlılık olduğu intibaı doğmaktadır. Bu 50^0 ye varan buhar sızıntısından çevredeki halk sağlık için yararlanmakta, romatizmalı hastalarını buraya getirip bir nevi fizik tedavisine tabi tutmaktadırlar. Anlatılanlara göre sedye ile getirilen hasta bu buhar üzerinde birkaç gün yatırıldıktan sonra şifa bulmakta ve kendi ayaklarıyla, yardımsız yürüyüp gidebilmektedir.

Kraterdeki göle Kara Yollarının açtığı toprak bir yolla inilir. Bu yol, yer yer volkan külleriyle kaplı olan araziden geçtiği için yağan yağmurlarla sık sık bozulur. Dağdaki göl, 13 km^2 genişliğinde 150 m. derinliğinde, yarım bir ay şeklindedir. Türkiyenin en yüksek krater gölüdür. Gölün suyu tatlıdır ve hiç bir tarafa akıntısı yoktur. Bu büyük gölün yanı sıra üç küçük göl daha vardır. Bilim adamlarının görüşüne göre, aşağıda yer alan Muş Ovasının başlangıcındaki **Kümbet** denilen mevkiden doğan büyük su kaynağı ile bu gölün dipten bir irtibatı olduğu ileri sürülmektedir. Bu kaynak, büyük bir dere halinde ova boyunca akarak çevreden katılan derelerle birlikte **Karasu** adını alır ve Murat suyuna karışır. Yöredeki halk, krater gölü ile bugünkü Güroymak nahiyesinde bulunan (Kümbet) su kaynağı arasındaki irtibatı bir efsaneyle şöyle dile getirir:

Nemrut dağında koyunlarını otlatan bir çobanın, göl kenarındayken bir gün elindeki kavalı kayar, dik vadilerden yuvarlanarak göle düşer. Kavalına erişemeyen çoban, aylar sonra ovaya iner ve bir gün suyun kaynağında oluşan büyük havuzda kavalının dönüp durduğunu görür.

Bölgede irili ufaklı daha birçok göl vardır. Bulanık ilçesine yakın bir yerde yer alan **Haçlı** gölü de tıpkı Van Gölü gibi lav seddinin gerisinde biriken sularla oluşmuştur. Suyu tatlıdır. Kaynaklarını çevresindeki **Bellican** dağlarından alır. 9-10 km^2 genişliğindedir.

Nemrut ve Haçlı gölleri arasında yer alan **Nazik** gölü bu iki gölden daha büyüktür. Yüz ölçümü 47 km^2'dir. Lav seddinin gerisinde biriken suları Van Gölüne dökülen **Karmuç** deresine karışır. Suyu tatlıdır ve sazan balığının en lezzetlisi bu gölde elde edilir.

Van balığı, şor baloh veya Erciş balığı adı verilen ve 20-25 cm. uzunluğunda, kırmızı etli, çok kılçıklı olan sazan türündeki balık Van Gölüne dökülen derelerin ağızlarında tutulur. Bu balık, kaya tuzuyla salamura yapıla-

rak çevre illerde tahta sandıklar içinde satılır. Bölgeden göçenlerin en çok hasretini çektiği şey bu tatlı su balığıdır.

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin ellerinde tutmaya, yurt edinmeye çalıştıkları bu vatan parçasının coğrafi özelliklerini ana çizgileriyle biraz daha anlatmaya çalışalım.

Dicle ve Fırat'a ulaşan derelerin bazıları Van Gölü çevresinden doğar. bunun yanında irili ufaklı birçok dere ve çay ise Van Gölüne dökülür. Kuzeyde, **Kilise** deresi, **Zilan** çayı Erciş yakınlarında göle erişir. **Bendimahi** [Far. bend + mahi (balık)]deresi, Muradiye yakınlarından geçerek göle ulaşır.

Bölgede **Güzeldere** adında iki akar su vardır. Bunlardan biri Hizan ilçesinin yakınında bulunan **Panor** dağının kuzeyinde doğar, Tatvan yakınlarında göle ulaşır. Diğeri ise, Simek nahiyesinin yakınlarından doğup güneye yönelir, önce Bitlis Çayına, sonra birlikte Botan Çayına karışır. Bitlis'teki Güzeldere Spor Klubü adını bu çaydan alır.

Van Gölüne dökülen dere ve çaylardan biri de **Zeve** köyünden geçer. Bu köyün halkı Ermeniler tarafından katledilmiştir. Van mebusu, merhum Kinyas Kartal'ın hatıralarında bu olay zikredilmiştir. Köy harabesinin ve şehitliğinin yakınından geçip göle ulaşan **Karasu Deresi** derin bir vadi içinde menderesler çizerek akar. Akşamın son ışıkları medreselerde yansıyınca seyrine doyulmaz.

Her birinin bir efsanesi, tatlı acı bir hikâyesi bulunan ve Van Gölüne dökülen suların en ilginç olanı Şamran kanalıdır. Bu kanal, Gürpınar kazasının 6 km. kadar güneybatısındaki Yukarı Kaymaz köyü yakınından doğar, Van'ın güneyinde göle dökülür. Su kanalı, bundan 6 bin yıl önce bu bölgede yaşayan Urartular tarafından yapılmıştır. Van'a 15 km. kala Bitlis yolunu takip ederek gelen kanalın köprüden sonra 100 m. ileride yolun sağında, 15 km. kadar yüksekliktekî bir kayanın ucunda çivi yazılı bir kitabesi vardır. Kitabenin tercümesi şöyledir: "I. Işpuini'nin oğlu Manna Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde bu kanalı açmıştır. Adı Menua kanalıdır. II. Haldi'nin büyüklüğü sayesinde ben Menua kudretli kral büyük kral Biai memleketlerinin kralı Tuşpa şehrinin efendisiyim. III. Menua'dır ki, kim bu yazıyı silse, kim onu tahrip ederse, kim onu görürse kim başkasına 'ben bu kanalı açtım' derse, o Haldi hava tanrısı güneş tanrısı ve diğer tanrılar tarafından mahvedilsin, güneş ışığından mahrum edilsin..."

Modern su mühendisliği açısından dikkate değer özellikler taşıyan bu su kaynağı ile döküldüğü yer arası 51 km. kadardır.

Bölgenin en stratejik yeri Bitlis Deresi'dir. Bu dere çukuru, Bitlis'e yakın bir noktadan başlar, güneyde Diyarbakır, Siirt, Bitlis yol ayrımına kadar sürer. 80-90 km. kadar uzunlukta olan bu vadi, aşılması güç olan Doğu Toroslarını keser ve kuzeyi güneye bağlayan tek geçittir. Bu gün kara yolunun geçtiği bu tâbiî

güzergâhta plânlanan demiryolu bir türlü gerçekleşememiştir. Atatürk'ün yapılmasını istediği hatta bu güzergâhta istasyon yerleri dahi tespit edilen demiryolu onun vefatından sonra rafa kaldırılmış ve bu yol Kurtalan'da son bulmuştur. Diyarbakır, Siirt ve Güneydoğu yörelerini Van Gölüne oradan Aras ırmağı boyuna bağlayan bu tabiî yol için tarihte büyük mücadeleler verilmiştir. Bilinen en eski olay Bir Yunan generali olan (Ksenophon) ile ilgilidir. Ksenophon'un 10 binleri bu vadiden geçmiştir. Milattan önce 430-355 yılları arasında yaşayan bu Yunan filozofu aynı zamanda generaldir. Arkadaşı Proksenos ile birlikte İran prensi Kuruş'un, kardeşi olan İran Kralı Artakserkses'e karşı açmak istediği harbe katılmak üzere Anadolu'ya gitmiş Van yöresinde yapılan savaşlarda Yunan ordusu çok zor duruma düşmüştür. General Ksenophon, birliklerini Bitlis boğazından ustalıkla geçirerek kurtarmıştır. Bu seferi **Anabasis** (Dağlar Seferi) adlı yazısında anlatmıştır.

Karşılıklı duvar gibi dik dağlar arasında uzanan ve Bitlis çayı boyunca devam eden bu vadi üzerinde birçok kale, gözetleme yeri bulunur. Bunlardan biri Bitlis'te Didaban dağının üzerinde "bekçi, gözetleyici, gözcü" anlamlarına gelen ve Farsça bir adı olan **Dideban** Kulesidir. Bu yapı yılların tahribine uğraya uğraya nihayet yıkılmış, 5-10 m. yüksekliğinde büyük bir duvardan ibaret kalmıştır. Bu harabe son olarak yerini televizyon kulesine terk ederek devrini tamamlamıştır. Ancak güzel bir Bitlis türküsünde adını daha yıllarca koruyacaktır:

Dideban üstündeyim,
Dal boyun kastındayem,
Erenler dua edin,
Men murat üstündeyem,

Yeri gelmişken Güroymak nahiyesinde, merkez köylerinden olan Kaleli köyü üzerinde, çukur ovasından oldukça yüksek **Kilhar** tepesindeki Muş-Bitlis karayoluna bakan kale kalıntısından söz etmek gerekir. Moğollarla Karakoyunlular arasındaki mücadelelerde önemli bir nokta olan bu harap kale kilometrelerce uzaklıkta bulunan Dideban kulesini görür. Bu her iki tepe üzerinde bu gün biri birini gören televizyon ve PTT yansıtıcılarının yer alışı ilginçtir.

Bitlis'in içinde bulunan **kale** ise, restorasyon çalışmalarıyla eski haline döndürülmeye çalışılmıştır. Kale Bitlis'in ortasında biri birine kavuşan iki suyun kesiştiği bir noktada kurulmuştur. Efsaneye göre İskender, "Buraya öyle bir kale yapın ki ben bile zapt edemeyeyim" demiş ve emri üzerine kale yapılmış, kaleyi zapta gelen İskender'in ordusu bütün çabalara rağmen burasını zapt edememiş ve pamuk balyelerinden bent yaparak iki çayın suyunu yükseltmiştir. Kalenin her iki yanında gittikçe suyun yükseldiğini gören halk teslim olmuştur.

Tarih boyunca kuşakların birbirine aktara aktara günümüze kadar getirdikleri bu efsanenin yazıya geçirilmiş asıl kaynağını Evliya Çelebi'nin **Seyahat-**

name'sinde bulmaktayız. (48-60.s.)[3] Burada verilen bilgiye göre alnında iki sert et parçası bulunan İskender Padişah'a bu özelliğinden dolayı "İskender-i Zü'l-Karneyn" adı verilmektedir. Arapça'da **karn** boynuz demektir. İskender'in boynuza benzer et parçalarından dolayı bir saat bile gözüne uyku girmezdi. Bütün hekimler ona bir çare bulamadılar. Sonuçta bilginler, dünyanın göbeği ve suların kaynağı olan göllerin suyunu içmeyi ve şifayı orada bulmayı öğütlediler. Bunun üzerine İskender, Basra Körfezine geldi. Dicle ile Fırat'ın birleştiği Şattularap'a yerleşti. Bu nehirden içtiği su, acılarını bir ölçüde dindirdi. Şifa belirtileri gören İskender bu koca nehrin suyuna karışan gerçek suyu aramaya koyuldu. Kuzeye doğru hareket etti. Diyarbakır'a ve oradan da Bitlis'e yöneldi. Batman suyundan içti ve ağrıları biraz daha azaldı. Buradan **Kefender** (halk arasında **küfündür** diye söylenir) kalesinin altına vardı ve içtiği suyu daha şifalı buldu. Irmak boyunca yürüyen İskender, Bitlis'in içinde iki kola ayrılan çaylardan biri ona daha çok yarar sağladı. Evliya Çelebi bu olayı şöyle anlatır: Avih deresinden gelen uyundan (kaynak sularından) nuş eder (içer) nefin (faydasını) müşahade edemez. Amma Kala-i Bitlis kayasının sağ tarafından cerayen eden uyundan nuş edince hemen kale kayası dibinde hab-i rahata (rahat uykuya) varıp sefa eder."

Daha sonra asıl kaynağın başına ve bu gün İskender Bulakları adı verilen bölgeye gider ve orada yedi gün kalır. Yedi gün sonra boynundaki boynuzlardan biri düşer. Sonuç olarak Basra Körfezinden beri aradığı suya kavuşan İskender, Kale komutanı Bedlis'i çağırarak şöyle bir talimatta bulunur: "Ben Cemapur memleketine bir sefer yapacağım. Sen buradaki kaleyi yeniden inşa et. Öyle bir kale yap ki ben bile almakta güçlük çekeyim" der.

Yüksekçe kayalar üzerine kurulmuş olan ve iskender'in kırk gün kırk gece mancınık, zenberek ve sapanla dövüp fethedemediği kale bölgenin hemen hemen en büyük yapıtıdır.

Vadi boğazının başlangıç kısmına hakim olan bu tarihî yapının dere boyunca benzerlerine rastlanır. Bunlardan sonuncusu Diyarbakır, Bitlis ve Siirt yol ayrımında Bitlis yönünden gelirken yolun sağında yüksekçe bir tepe üzerinde yer alan kaledir. Evliya Çelebinin **Kefender** dediği kale olmalıdır. Bu kale bugün oldukça harap halde olup ilgililerin yardımını beklemektedir. Bu iki mesafe arasında yaklaşık 80 km'lik vadi boyunca başka kale, han, kule ve bunun gibi yapılar tarihin kalın izlerini taşıyan ve o günlerin hatıralarını canlı tutan, aydınlatan belgelerdir. Bu stratejik noktalar yüzyıllar boyunca buradan gelip geçen kervanları, göçleri orduları denetlemiştir.

Selçuklular, Osmanlılar zamanında birkaç defa yenilenen, onarılan ve tamir tarihleri duvarlarındaki mermer kitabeler üzerine kazılan **Bitlis Kalesi**[4] kayıtlara göre 1894 yılına kadar kullanılmıştır.

---

(3) Robert Dankoff, **Evliya Çelebi İn Bitlis**, E.J. Brill, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln 1990.

(4) **Bitlis Kalesi Minyatürü**, bakınız resimler bölümü.

Bitlis'in içindeki semt ve mahalle adları da ilgi çekicidir. Bugün **Çirik Düzü** diye anılan semt, adında geçmişi saklar. Burada **Çirik,** "asker" anlamındaki **çerig**'dir. Bu eski Türkçe adı Osmanlılar döneminde **Çeri** olmuştur. **Kurubulak** yanında **Aynelbarut** anlamlı iki semt adıdır, "soğuk göze, soğuk kaynak" anlamındaki bu kelime Arapçadır. **ayn** "göze", **berid** ise "soğuk" demektir.

Bölgede bir diğer önemli stratejik nokta Kulp Geçididir Bilindiği gibi Kulp, Diyarbakır'a bağlı bir ilçedir. Diyarbakır'ın kuzeyinde yer alan bu ilçe Muş'a 80 km. Diyarbakır'a ise 135 km'dir Muş ile Kulp arasındaki Doğu Toroslar derin vadilerle biri birini takip etmekte, yer yer 2500 m'ye varan yüksekliklere erişmektedir. İlçenin kuzeyine doğru daha engebeli ve yüksek olan bu arazinin tek tabiî geçidi **Kulp Geçididir.** Muş'a doğru gidildiğinde bu geçitten hemen sonra **Şin** yüksek düzlükleri başlar Muş'un güneyine (15-20 km.) düşen Şin yaylası çevresindeki yüksek tepeleri, taze ve gür otlakları, ılımlı havası ile tam bir mer'a görünümündedir. Güneyden gelenlerle yöre halkı hayvanlarını bu yaylada yayarlar. **Şin** yaylası kuzey doğuya doğru yükselerek **Kozma** dağına ve bu dağın geniş düzlükler halindeki tepeleri aşıldıktan sonra ise Muş Ovasına varılır.

Muş Ovası Türkiyenin büyük ovalarından biridir. Genişliği 15-20, uzunluğu ise 80 km. civarındadır. Ovanın kuzeyinde Şerafeddin Dağları bulunur. 2200 m. ye kadar yükselen bu dağlar güneydeki gibi değildir. Geçit veren dağlardır.

Karasu çayı kuzeyden gelen **Murat** suyu ile ovanın ortasında birleşir. Yazın oldukça sakin akan bu su, ilk ve sonbaharda tehlikeli bir hal alır ve geçit vermez.

Muş Ovası, Bitlis ve Muş'un zahire ambarıdır. Bitlis, Muş Ovası'na ot, buğday, pirinç, darı vb. ürünler dolayısıyla bağlıdır.

Söz konusu ettiğimiz bu özellikleri yanında bölgenin su kaynaklarına, engin otlaklara, çeşitli av hayvanları, göl ve nehir balıklarına, geniş ekim alanlarına, ormanlarına sahip oluşu bu toprakların önemini bir kat daha artırır. Bilhassa zengin bitki örtüsü ve buna bağlı olarak hayvan potansiyeli bölgenin başlıca kaynaklarıdır. Bununla birlikte halk, kaderini "üç ay yaz, dokuz ay kış" diye çizmiştir. Bölgede üretilen ham madde yörede işlenirse dokuz kışta da yapılacak iş çıkar. Muş şeker fabrikası bunun için bir örnektir. Turizm, su ve kış sporları için çok müsaittir.

Kısaca tabiî zenginliklerinden ve pek elverişli savunma alanlarından söz ettiğimiz bu müstesna yurt parçası her dönemde stratejik önemini korumuş ve çeşitli devletlerin ilgisini çekmiştir.

Yüzyılımızın başında olup biten askerî ve siyasî olaylarını ele alacağımız bu yörelerin Bizans, Arap, Selçuk, Fars ve Osmanlı kaynaklarına dayanan tarihî henüz yazılmamıştır. Ansiklopedilerde dolaylı olarak bölgenin tarihine deği-

nen eserlerde verilen bilgiler tatminkâr değildir. Özellikle il yıllıklarında yer alan tarihî bilgiler hatalı ve bazen de efsanevî olup düzeltilmeye, geliştirmeye muhtaçtır. Yörenin tarihî kronolojisi[5] ilmi eserlere göre yapılmamıştır. Bitlis'in, Muş'un, Van'ın il monografileri yazılmamıştır. Bir özet yapacak olursak, Bitlis tarihinde çoğu iç içe geçmiş birçok siyasî dönemlere ayrılabilir: Bizans dönemi, 640 tarihinden itibaren başlayan İslâmî dönem. Bu dönemin bu güne kadar sürüp gelen safhaları ise şöyledir: Mervanîlerin yönetimi, Selçuklu-Mervanî yönetimi Dilmaçoğlu Mehmet Beyin kurduğu Bitlis Atabeylerinin yönetimi, Ahlat Atabeylerinin yönetimi (Ermen-şahlar), Eyyubîlerin hakimiyetinin ardından bölgeye Harzemşahlar gelmiştir. Onları Moğollar takip etmiştir. Moğollar bölgenin tahribine sebep olmuştur. XIV. yüzyılda bu bölgede Karakoyunlu hakimiyeti başlar. Karakoyunlular, Van Gölü çevresinde Timur'un saldırısına kadar hakimiyet sürmüşlerdir. Bu yıllarda Bitlis'i, imarı seven Şerefbeyoğulları yönetmişlerdir. Bu gün Bitlis'te **Şeribey** (Şerif Bey) diye adlandırılan tepe ve yöresi onların ikametgâhıydı. **Şerefiye** mahallesindeki cami, han ve hamamdan müteşekkil külliye bu aileden kalmıştır. Bir ara otorite boşluğundan istifade ederek bölgeyi Safavîler işgal etmiştir. İranlıların doğu Anadoluya saldırıları 1800'lü yıllara kadar sürmüş ve karşı hareketle Osmanlı orduları İran içlerinde çeşitli kaleleri zaptetmişlerdir. Son olaylardan beri Mehmet Hüsrev Paşa zamanında olmuştur. Bu sadrazam Paşa olark 1820'de Erzurum'da savaşırken İranlılar Doğu Bayazıd Erciş ve Bitlis'i işgal etmişlardir. Doğu Anadolu'da Farsça sözlerin yaygınlığında ise bu işgalin bu olayların etkisi vardır. Yavuz Sultan Selim'in 1514'te Çaldıran'da Safavîlere karşı kazandığı zaferden sonra barışa ve emniyete kavuşan bölge, II. Abdulhamid zamanında yeniden önem kazanmış, birtakım siyasî ve sosyal değişiklikler yapılmıştır. Bitlis ve bu vilâyete bağlı Muş, yüzyılın başında zengin ve kalabalık birer ticaret merkezi haline gelmiştir. Nüfusu 400.000'e varan bu mamur doğu kenti 1916 yılında 6 ay kadar Rus işgalinde kalmış, onların ve yandaşları Ermenilerin çekilip gitmesinden sonra bölge viraneye dönmüştür. Sosyal ve kültürel yapıda büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bu bakımdan Bitlis'liler için 1916 yılı kara bir yıldır. Aradan 70 yıl geçmesine rağmen Van'da, Bitlis'te, Muş'ta onların sebep oldukları tahribatın izleri hâlâ görülebilmektedir.

Bitlis'in eski tarihinde olduğu gibi yakın tarihinde de karanlık birtakım noktalar vardır. Bu durum büyük ölçüde kaynakların derlenememesinden doğmaktadır. Yakın tarihlerde bölgeye ünlü seyyahlar gelmiştir. Onların hazırladıkları seyahat notlarının eleştirisi ve değerlendirilişi yapılamamıştır. Bitlis'te, Van'da görev yapan hıristiyan din adamlarının, İngiliz, Rus ve Amerikalı konsolos ve memurlarının raporları ve bu raporlara dayanan eserleri vardır. Devlet arşivlerindeki belgeler incelenerek söz konusu çeşitli kaynaklarla bölgenin tarihi aydınlığa kavuşturulabilir.

(5) M. Salih San, **Doğu Anadolu ve Muş'un Kronolojik Tarihi** Ankara 1966

HALK KÜLTÜRÜ

A. Maddî Kültür

Bitlis'in maddî kültür unsurları çok zengindir. Bunların büyük bir bölümü ildeki tabiî yapılarla ilgilidir. Herbiri birer maddî unsur olan ve çevresinde çeşitli efsanelerin hikâyelerin geliştiği sunî yapıları da bunlara katabilir insan gücüyle ortaya konan bu büyük yapılar ilim tarihî kadar eskidir

Bölgenin tarihî bu gün o kadar karanlıkta kalmıştır ki 1500 yılının başında Van'da çeşitli camiler yaptıran beylerbeyi Hüsrev Paşa bile unutulmuştur. O Hüsrev Paşa ki Rahva düzlüğünde kardan tipiden boğulanları kurtarmak için "emin yer, korkusuz yer" anlamına gelen **El-Amân** Hanını, Yumurtatepe (Papşen) köyü karşısında **Hüsrev Paşa hanını,** Bitlisin içinde biri birine kavuşan biri kuzeybatıdan (Hosor) diğeri kuzeydoğudan gelen (Rabat) iki çay üzerinde de çeşitli köprüler yaptırmış, mevcutları tamir ettirmiştir. Kuzeydoğudan gelen ve halk arasında **Hosor Çayı** adı verilen bu isim Hüsrev sözünün kısaltılmışıdır. Rabat deresi üzerindeki köprülerden kalenin yakınına isabet eden ve Paşa Hamamına giden köprü, ile **Paşa Hamamı** (1517) Hüsrev Paşa tarafından yapılmış ve kitabesinde belirtildiği gibi onun adına ithaf edilmiştir. Rabat Çayı üzerinde sıralanan diğer köprüler baştan derenin akış yönüne doğru şöyledir: Sapkor Köprüsü, Keşiş Köprüsü, Gazi Bağ Köprüsü, Menteş Ağa Köprüsü, Hüsrev Paşa Köprüsü, Mumhane Köprüsü, Aynalı Çarşı Köprüsü, Pamukçular Köprüsü, Şeytan Pazarı Köprüsüdür.

Hosor Suyu veya **Hüsrev Paşa Çayı** üzerinde bulunan köprüler ise, Kömüs Köprüsü, Kasarcılar[6] Köprüsü, Azap Ağa Köprüsü, Mermutlu Köprüsü, Epsel Ağa Köprüsü, Aşağı Kale Köprüsü, Şerefiye Köprüsünden ibarettir. Köprüler iki çayın birleştiği noktadan itibaren devam eder. Yalnızca şu köprü adlarına baktığımızda yörenin imarına katkıda bulunan **Gazi Bey, Menteş Ağa, Epsel Ağa** gibi kendi gitmiş adı kalmış yadigâr şahsiyetlerin kimler olduğu bir soru olarak kaldığı gibi, hâlâ hamamında yıkanılan, köprüsünden geçilen Hüsrev Paşa bile gönüllerden silinip gitmiştir. Mumhane'nin, Aynalı Çarşı'nın ve Kasırlar İçi'nin yerinde beton binalar inşa edilmiştir.

Bu arada üzülerek belirtilmesi gereken bir husus vardır: Bitlis'in şehir suyu şebekesi tamamlandıktan sonra mahallelerdeki bulaklar (çeşmeler) o gün-

(6) **Kassar** Arapça bir sözdür. "Çırparak temizleyen" anlamına gelir. **Kasarcılık,** temizlemek ve aklamak işi yapılan bir meslektir.

lerin belediye yöneticileri tarafından sağlığa aykırı gerekçesiyle kapatılmış, yıkılmış, taş ve toprakla doldurularak kullanılmaz hale getirilmiştir.

Tarih boyunca bu bölgede yaşayan insanların meydana getirdiği maddî ve manevî değerlerin ne yazık ki kıymeti bilinmemiş yüz yıllarca işlenmemiş, değerlendirilmemiş, yıkılmaya, bozulmaya, harap olmaya terk edilmiştir. Böyle bir durum almış bu maddî ve manevî kültür unsurlarını, yıllar sonra canlandırmak, bulup ortaya çıkarmak şimdi çok zordur. Bunun için o günlerin kaynaklarını araştırmak gerekir. Bu da bilgi ister uzmanlık gerektirir ve uzun yıllar alır.

Bitliste'ki maddiî kültür unsurlarının bu gün bir kısmı yıkılıp temelleri derinliklerde kalmış sanat eserleriyle bazı duvarları ayakta duran bir kısmı da hâlâ kullanılır vaziyette bulunan eserlerdir. Bu sanat eserini ayakta tutacak şeyler bilgidir, şuurdur. Herhangi bir sanat eserinin kıymeti bilinmedikçe, önemi tanınıp öğretilmedikçe şurasından burasından yıkılıp bir gün yok olmaya mahkum olur. İnsan, herhangi bir eser karşısında hayranlığını ve ondaki olağanüstülüğü belirttiği an o eser kıymet kazanır. Bu da eğitim ve öğretimle sağlanır. Çevredeki sanat eserinin değeri ve korunması gerçekçi bir eğitim ve öğretimle verilmezse, tabiatın ve insanın sebep olduğu tahripkârlık devam eder.

Bitlis'teki tahripkârlık, İslamî eserler üzerinde de olmuştur. Medreseler harap olmuş kimse umursamamıştır. Hanlar, hamamlar yıkılmış veya başka maksatlarla kullanılmış, üzerlerinde tadilat yapılmış kimsenin sesi çıkmamıştır. Kalenin her yıl kıyısından, köşesinden düşen taşlara kimse acımamış, belediye onarmak yerine yıllar önce halka zarar verir düşüncesiyle bizzat kendisi, ucunda kancalı demirler bulunan uzun sopalarla burçların oynayan taşlarını kalenin üstünde bir yere tutunarak çekip düşürmüş, tabiatın tahripkârlığına yardımcı olmuştur. Köprüler, üzerlerindeki kitabelerle birlikte dere üstünde kurulan betonarme çalışmaların altında kalmıştır.

Yukarıda çizdiğimiz karanlık manzaranın aydınlık yanları da vardır. Hacı Hasan Hoca Türbesi İstanbul'da oturan hayırsever Bitlisliler tarafından onarılarık güzelleştirilmiştir ve elektriğe kavuşturulmuştur. Dört Sandık Türbesi ve Camisne de halk sahip çıkmıştır. Ancak Ulu Cami çirkin külahından kurtarılıp eski sanatkârane yapısına kavuşturulmamıştır. Bu eserlerin onarımı yalnızca devlete bırakılmamalıdır. Bitlis'teki örneklerine bakıp halkın yardımı, bilhassa Bitlis'in dışında büyük şehirlerde yaşayan hemşehrilerin katkısı bu yöne kanalize edilmelidir.

Bitlis ve civarındaki maddî kültür unsurları bir hayli fazladır. Bunların hepsi de ilgiye muhtaç eserlerdir. Vakıflar Genel Müdürlüğünün yayınladığı **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler** adlı çalışmanın ikinci cildinin büyük bir bölümü Bitlis'e ayrılmıştır. Bu ciltte Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu ve Burdur illerindeki eserler yer almaktadır. Bu 6 ilin yer aldığı 420 sayfalık eserin 200 sayfaya yakın bölümü - birçok eksiği ile - Bitlis ve çevresindeki tarihî eserlere ayrılmıştır.

Maddî kültür yalnızca hanlar, hamamlar, kervansaraylar, medreseler hankahlar, köprüler, camiler ve mescitler değildir. Eski eserler, bir bir yıkılıp giden Bitlis'in eski evleri de değildir. Maddî kültür unsurlarına, suyunu içince başındaki boynuzları düşen İskender'in adına ithaf edilmiş İskender bulakları[7], kaynağında karpuz çatlatan Altunkalbur gibi daha pek çok maddî unsur katılabilir. Bütün bu unsurlar betonlarla çevrilip tabiî özellikleri yok edilmiştir.

Altunkalburun bulunduğu yöreye eskiden **tıkılban** denirdi. **tıkıl** Türkçe ses taklidî bir sözdür. Suyun küçük kabarcıklar halinde yerden kaynamasını anlatır. **Ban** ise Farsça bir ektir. Bugün dilimizde **sayeban, bağıban** gibi kelimelerde geçer. **Dideban** kelimesinde de geçen bu ek getirildiği kelimeye bulunduran, ihtiva eden, muhafaza eden, koruyan anlamları katar. Böylece **tıkılban,** (su) kaynakları bulunan yer anlamı kazanır. Gerçekten de çevrede birkaç kaynak bulunur. Bunların en anlamlı ve suyu bol olanı halk arasındaki adıyla **altunhelbir**'dir. Su kaynağı tahrip edilmiş. önüne bir beton set yapılarak özelliği yitirilmiştir. Hele çevredeki iri develere benzeyen kayalar, verilen bilinçsiz emirlerle kırılıp parçalanmıştır. Bu kayalıklar, Bitlis'li genç kız ve erkeklerin ümit kaynağıydı. Halk bu buz gibi kaynağın başında **arafane**[8] (piknik) kurardı. Suyun kaynağı üzerine söylenen efsaneleri anneler çocuklarına anlatır, tepede gazaba uğramış, taş haline gelmiş koyun, kuzu, at ve deve sürüleriyle oturan eli hamur teknesindeki nineyi gösterirlerdi. Öte yandan genç kızlar ve oğlanlar ağızlarına kaynaktan bir miktar su alır, niyet eder, taş develerin etrafında yedi defa dolaşır sonra **horoz ağzı** denilen taş deliğe kulaklarını dayayarak horozun ötüşünü beklerlerdi. Öterse niyetleri olur, gerçekleşir, ötmezse şimdilik bir ümit olmadığı anlamı çıkarılırdı. Bu manevî değerler bu gün yok olmuş, **altınkalbur** arada birkaç ehlikeyfin içkilerini soğuttukları uğrak yeri haine gelmiştir.

B. Manevî Kültür

Manevî kültür unsurlarına gelince, konu bu küçük bölüme sığmayacak kadar geniş ve çok yönlüdür. Kışın buz gibi havada, sabahın erken saatlerinde kapalı, suyu soğuk havuzlara girip gusül aptesti alma alışkanlığından tutun da karşılaşan herkesin biri birine durup selâm vermesi, hatır sorması, birlikte mahallelere çıkan beylerin sırasıyla evlerine geldiğinde "kurban olem size, yolu yehin edin" demesine kadar uzar. Görücülerin aday oldukları kız ailelerini

(7) İskender Bulaklarına **duap** da denir. Duap (Far dutab = iki su) tarihî bakımdan da önemli bir yerdir. 1916 yılında mücadeleye katılan Bitlis'li milislerin toplandığı yer, Duap'tır. Atatürk'ün bu birlikleri Duap'ta denetlediği söylenir.

(8) **Arafane** Anadolunun birçok yerinde yaygın olan bir piknik geleneğidir. **örfane, hörfane, harfane** veya **herifane** şeklinde geçen bu adette komşuların kendilerinden birşeyler katarak bir mesire yerinde yiyip içip, güle oynaya yaptıkları bir kır eğlencesidir.

hamama davet etmeleri, hamamlarda kurulan sofralar. "Gelin hamamı", "şerbet gecesi" başlı başına bir merasimdir.

Düğün öncesi kız ve erkek tarafının aileleri oğlan evinde toplanır. Buna "kınalama" denir. Aslında bu törende kına yakılmaz. Yenilir, içilir ve kıza birtakım hediyeler verilir. Bu tören yalnızca Bitlis'te yapılır.

Kışa hazırlık toplu çalışmayı gerektirir. **Bulgur, dövme, yarma, sümündür** yapma, meyve ve sebzeleri kurutma, turşu tutma (**çorti yapma**), peynir toprağa gömme gelenekleşmiş mevsimlik işlerdendir. İlk baharda bıtım ve yağ salamurası vazgeçilmez uğraşılardandır. Benzeri faaliyetlerin önemli bir bölümü özellikle bayanlar ve çocuklar arasında oyunlaştırılmış, çeşitli türkülerin doğmasına vesile olmuştur.

Kocasından canı istediği herhangi bir şeyi mısralara döken ve dolaylı olarak ifade etmeye çalışan kadın, acaba dünyanın başka neresinde bulunur? Bir örnek verelim. Kadın akşama bir mantar yemeği yapmak istiyor. Bitlisteki adı **göbelek** olan bu sebzeyi kocasından şöyle istiyor.

Kadın: **Kişi kişi, get saba(*)eyle teftişi,**
Get, saba bıze et getür,
Ne erkek ole ne dişi.

Erkek: **Kelektur kelektur,**
çerhi dönderen felektur,
Senın istedoğun et degül,
Dağlarde göbelektur.

Yazın suda tutulup dövülerek lif lif haline getirilen odun parçaları Mart ayında yapılacak **hatre** gecesine hazırlanır. Kurutulup gaza batırılan bu ağaç parçaları martın son haftasında belirli bir gece damlara çıkılır ve yakılır. "Allah gavurları batıra İslamları artıra!" diyerek baş üstünde çevrilen odun parçalarının sönmüş uçları ise kümeslere konur. Tavuklar bu olaydan sonra yumurtlamaya başlarlar. Kökü çok eskilere giden ve Orta Asya kültürüyla birleşen içinde ateş unsuru ve kötü ruhları kovar bir nitelik de olan bu eğlenceler artık görülmez olmuştur.

Manevî kültür unsurlarının kaynağı halkın yaratıcılığıdır. Çeşitli gelenek ve görenekler, zevkler, acılar, inanışlar, dualar, beddualar kültür unsurlarının parçalarıdır. Bütün bunlar o toplumu kaynaştırmış ortak özelliklerdir. Maniler, bilmeceler, ata sözleri gibi halk edebiyatının bütün ürünleri bu konunun birer yanıdır.

(*) Saba = sabahleyin

Bitlis'ten derlenen bir ata sözünde **Anesi ağace çıhenın, kızı dal dal gezer** der. Bu ata sözü bu gün genel dilde kullanılan **Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al** ata sözünün bir varyantıdır. Tamamen Millî ve yöresel olan bu ata sözü, Bitlis'linin ahlakî değerlere ne kadar bağlı olduğunu ve bu konudaki titizliğini gösterir.

Böyükler uni kepeginde komemişle deyimi de ilginçtir. Unun kepeksiz kalması demek, budayın tanesi üzerindeki kepek tabakasının ayrılması demektir. Bu söyleyiş, mecazen gerçeğin açığa çıkarılmasını anlatır. Büyükler, bilgileri ve tecrübeleri ile hiç bir şeyi gizli bırakmamışlar, incelemişlerdir. Bu sözle bilime, tecrübeye ve dolayısıyla büyüğe olan saygı dile getirilir. **Ari süli otur** sözünde geçen **ari süli** bin yıl öncenin Türkçesinde geçen **arıg silig** ikilemesine dayanır.

Bitlis'te kısa veciz konuşma her zaman tercih edilir. Bu yüzden ata sözlerine veya yörede belli bir olayı anlatan kısa sözlere konuşmalarda çok yer verilir. **Ağaden kız ale, fakirin kurttanını dağıde,** "Zengin aileden kız alıyor bu arada da fakirin sırtındaki tek maddî varlığı olan ceketi parçalamaya yok etmeye kalkışıyor" anlamında kullanılan bu ata sözüyle yaptırdığı bunca ağır masrafı görmüyor, fakire geldiğinde cimrileşiyor fikri veriliyor. **Baci baci soğandan aci, kardeştir başımın taci. Bağ evini bağban, şar(9) evini şaban etmiş. Bahma gözüm şaşidü, gör bahtım ne yahşidü, Bir şaka(10) et, ümmeti-i Muhammed. Bal var it tıloğunde(11). Kereyi(12) yahmiş üzüme(13), ayneyi vermiş elime, Kim kımdan, keçel(14) de öz börkidan. Kurban olem tipiye tolendıre getire kapiye, Çömçe dimiş dibim altundu, kaşuh dimiş men hardan(15) gelerem. Degirmani itirmiş, şakşakini(16) arye. Gider bağlar mevesi, kalur yüzler keresi. İki camuş arasından geçe bi çift çarop çıharu. Kor bazare varmesın, korsuz bazar olmesın, toprah alen başıne fekir saten neylesın. Helvası kozi(17) birine osroği tozi birine. Eşşek bılmedoği oti yende, başi gecalu(18).** Benzeri yüzlerce yerel atalar sözünü ve deyimleri burada keserek biraz da bilmece, dua ve beddualardan örnekler verelim: **Bırde vırer kılıci, Helepte üyner üci.** (Yıldırım) **Ettan kenter altun tarter.** (Kulak) **İl idi, il idi, aşaği kapinin kilidi, yassiden sore bıze gelen kim idi.** (Uyku) **Kere deve, gırmez eve kes başıni girsın eve.** (Şemsiye). **Zibillohte muğaresi(19), göge çıhır ne'resi.** (Horoz)

(9) **Şar:** şehir
(10) **Şaka:** yarım koyun
(11) **Tıloğ:** tulum, Kerkük Türkmenlerinde **tuluğ**
(12) **Kere:** kara
(13) **Üz:** yüz
(14) **Keçel:** Kel
(15) **Hardan:** nerden
(16) **Şakşak:** değirmen taşı üzerinde budayın belli ölçülerde dökülmesini sağlayan alet.
(17) **Koz:** ceviz
(18) **Gecalmak:** dönmek
(19) **Muğare:** mağra

Dualardan örnekler: **Allah yatoğun ardıne uyanoği salmiye. Evlâtlerın gününi göresen. Kedan belan topliyem Hosor çayında çerheliyem. Saçın sakkalın ağare. Toyun toyloğun görem.**

Beddualar da ilginçtir: **Atan anan gor be gor[20] ole. Baba çıhı şiklan[21] Eyahte duresen etlerın yere tökule. Gidişin ole gelişin (dönüşün) olmiye. İsi[22] yatesen soğuh kahesen. Leçegım başan ole. Kare çarşembeye rast gelesen.**

Her biri uzun uzun yorumlanabilen bu bilmeceler, ata sözleri deyimler, beddualar, dualar 1968 yılında yayınladığım bir makaleden aktarılmıştır.[23] Söz konusu makalede bunların sayısı 373'tür. Daha sonraki yıllarda yaptığım derlemelerde bunlara yenilerini kattım. Yüzyılların birikimi ile nesilden nesile aktarılarak gelen bu malzeme Bitlis'teki manevî kültür unsurlarının zenginliğini belirtmeye yeter sanırım.

Bölge ağız özellikleri bakımından da ilgi çekicidir. Bu özelliklerden birkaçı örnek verelim: Bitlis ve yöresinde **Rus, Van** gibi bazı kelimelerin başına **u** önsesi getirilir. **Urus, Uvan** vb. Buna karşılık **y** bazı kelimelerde kullanılmaz. (yüzük) **üzük,** (yüz) **üz, üzün kara ola** "yalan söylüyorsun şimdi yüzün kara olacak, yalanın ortaya çıkacak u anlamında bir söyleyişte de geçer.[24]

Bölgedeki halk inançlarına, bazı dini pratiklere, adet ve ananelere bakılınca, bunların Anadolu'nun sair yerlerinde yaşanılanlardan farklı olmadıkları görülür. Bitlis'li ile Bursa'lının, Muş'lu ile Muğla'lının halk kültüründe farklılıklar yoktur. Hayatın çeşitli dönemlerinde; doğum öncesi, doğum sırası, doğum sonrasında gözlenen bazı inanç ve uygulamalar, Türk Halk Kültürünün tipik örnekleridir. **Alkarısı** inancı ve korumak için alınan tedbirler Anadolu'nun diğer yörelerinden farklılık göstermez. **Kırk çıkması** çocuklar ve anneler için söz konusu olup Bitlis ve Muş'ta da uygulanır.

Ad verme geleneği olarak şimdi pek rastlanmamakla bereber, bebeğin adını ailenin büyük erkeği verirdi. Ailenin yaşlılarının veya geçmişteki büyüklerinin ismi seçilirdi. Çocuğu olmayan aileler yatırlara gider adak adar, çocuk olunca da yatırı tekrar ziyarat eder ve çocuğa yatırın ismi verilirdi.

Bölgede nazara inanılır ve ondan korunmak için, bebeklere, gelinlere, pehlivanlara, yaşamayan erkek evlâtlara, kıymetli atlara, koçlara ve anbarlara nazarlık asılır veya takılır. Uzun süre erkek çocuğu olmayan veya yaşamayan aileler erkek çocukları olunca kurban keserler. Yaşamayan erkek çocuklar için, korunmak amacıyla kız elbisesi giydirme yöntemi uygulanır.

---

(20) Gor: mezar
(21) Şikl: şekil, suret, yüz
(22) İsi: sıcak
(23) Hamza, Zülfikar, **Bitlis'te Derlenmiş Atasözleri, Deyimler, Alkış Kargış ve Bilmeceler,** Türkoloji Dergisi III. c. I. s. 65-107. s. 1968.
(24) Hamza Zülfikar, Van Gölü ve Çevresi Ağızları, **Ömer Asım Aksoy Armağanı** T.D.K. Ankara 1978

Üçüde erkek olan çocuklardan üçüncüsüne nazâr değmesin diye "Maşallah" adı verilir. Daha sonra bunlardan bazıları olgunluk çağlarında mahkemeye baş vurup isimlerini değiştirirler. **Maşallah** ismini sürdürenler de vardır. Yürümeyen çocuğun ayağına ip bağlanır. Cuma günü camiden ilk çıkan bu ipi keser. Bir başka yol selâ okunurken çocuk selâya karşı tutulur ve şu sözler söylenir:

Selâ selâ saze
Bu ifah geze
Ate bindurem
Attaye götürem

Bazı insanların ayağının uğuruna inanılır. Hamur yapan hanımların bu tür insanların hamurun üzerine gelmesi istediği bilinir. Bunlara **gudumlu** denir.

Evlilik çok kere görücü usulü ile olur. Nişanlı kıza kurban gönderilir. Gelin eve gelirken bacadan başına saçı niyetine bozuk para veya bol taneli kuru üzüm, leblebi dökülür. Bu bol tanelerle çok çocuk arzulanır.

Askere gidecek gençler için arkadaşları şenlik yapar. Bazı köylerde asker adayının da parmağına kına yakılır. Kına gençlerde düğünlerde yaşlılarda da saçları için çok yaygındır.

Evliliklerde kız evi çehiz düzer, oğlan evi başlık parası verir. Kız kaçırma sık görülmez. Birden fazla evlilik vardır. Boşanma pek görülmez. Erkek evlât daha makbul tutulur.

Ölümden sonra gelen yasa ölünün bütün yakınları katılır. Ölünün yakınları traş olmaz kadınlar saçlarını taramazlar. Ölü evine yakınları çeşitli yiyecekler getirir ve komşuları yemek taşırlar.

Yöredeki ziyaretler muhtelif dilekler için ziyaret edilir. Bazı ziyaretlere halk, çaput bağlar veya ziyaretin taşına dilek dileyip taş yapıştırır.

Yağmur duası için gidilen özel ziyaretler vardır. Dua daha ziyade açık havada ve tepelerde yapılır. Duayı hoca yönetir. Duaya katılanlardan bazıları çeketlerini ters giyerler. Dua çocuklar düzeyinde de yapılır. **Çömce gelin** oyununu örnek olarak verebiliriz.

Çömce gelin çöm ister.
Allahdan yağmur ister.
Vereni oğlan toğa,
Vermiyeni it toğa.

Daha birkaç dörtlükle sürüp giden bu ezgili söyleyişlerle çocuklar çeşitli hediyeler, bahşişler de alırlar.

Derin vadi içinde kurulmuş olan Bitlis'te güneş belli saatler içinde görülür. Yağmurlu geçen ilk bahar aylarında güneşe şu çağrıda bulunulur. Bir nevi dua niteliğinde olan bu kafiyeli dileklerin bir bölümü şöyledir:

Güneş güneş gel gel.
Baban evında toydur.
Tolme pılav boldur.
Yağı üstunde goldur.
Kare kızın at çaye,
Kırmızı kızın al gel.
Mesh pabucun giy gel.

Ocağa ve suya özen gösterilir. Ateşe tükürülmez, suya çocuklar çiş yapmazlar, gece eşikten dışarı sıcak su dökülmez, komşuya gece ödünç verilmez.

Bitlis ile Muş'un kültür unsurları bakımından birbirlerine çok benzemesi idari taksimatla sıkı ilişkilidir. Bilindiği gibi bir ara Muş, Bitlis'e bazı yıllar da Bitlis, Muş'a bağlanmıştır. İki şehir arasında kız alışverişi yaygındır.

Bütün bu uygulamanın bir kısmı bölgedeki eski inançların İslâmileşmesi ve bir kısmı da Türklerin geldikleri yerlerden bölgeye taşıdıkları eski inançlardır.[25]

Bitlis ile Muş arasında eski adı Morh olan köyün yanı başındaki mezarlıkta ilgi çekici mezarlar vardır. İyi bir biçimde korunmuş olan bu mezarlar gittikçe daralan ve üst üste konmuş örme veya yekpare taşlardan ibarettir. Başlıkları olmayan ve tepeye doğru daralarak üst üste konan kayrak taşlarıyla yapılmış bu mezarların örnekleri Orta Asya'da vardır. Batılı bilginler bunları Şaman mezarları olarak gösterirler.

Bölgemizde yetişmiş şair, alim, devlet adamları vardır. Bunları burada bir bir sıralamaya gerek yoktur. Ancak bu bölüme ilgi çekici bir konuyu da eklemek istiyorum. 1830 yılında (1247) boğdurularak öldürülen ve "Muştak Baba" mahlasıyla şiirler yazan Bitlisli şair Mustafa, aşağı yukarı bir yüzyıl önce Ankara'nın başkent olacağını bildirmiştir. 1967 yılından beri birkaç küçük yazımda tanıttığım bu şairimiz ebced hesabiyle tarih de belirterek Cumhuriyetin yeni başkentinden söz etmiştir. Onun bu esrarlı şiirini vermeden kendisinden kısaca bahsetmek yerinde olur.

Muştak Baba bir hurufî şairdir. Hurufilik XV. yüzyıldan itibaren Erzurum merkez olmak üzere doğu illerinde oldukça çok taraftar bulmuş ve bu yolda başka ünlü şairler de yetişmiştir. Müştak Baba anlaşılan bu akımın son temsilcilerindendir. Kendisi Şemsî Bitlisî ailesindendir. Şiirlerinde Bitlis'i överken kızlarının güzelliğini anmadan geçemez.

(25) Geniş bilgi için Bkz. Yaşar KALAFAT, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 1990.

Hubanı binihayet, mahcub olur begayet
Her birisi bir afet dil-dar-ı şehr-i Bitlis.

Bu mısrayı "Bitlis'in utangaç görünüşlü sayısız güzelleri vardır. Bunların her birisi bir afettir. Onlar gönül bağlamaya değer" diye bu günkü dile çevirebiliriz. Şemseddin Sami **Kamusu'l-alam**'ında Müştak Baba'dan bahseder, açıklamaları bugünkü dile yaklaştırarak verelim: "Müştak Şeyh Mustafa Efendi Mütehayyirin Osmanlı şairi ve Kadirî şeyhlerinden olup Bitlisli olduğu halde İstanbul'a gelerek Eyüp'te Selamî Efendi dergahında postta oturmuş, hicri 1247 tarihinde memleketi yönüne giderek orada ölmüştür."

Şairden bahseden ikinci kaynak ise Bursalı Mehmed Tahir'in **Osmanlı Müellifleri**'dir. Bu kaynak da şairin 1247 yılında memleketi olan Bitlis'e göç ederken yolda şehit edildiğini, bir **Divan'ı Âsâr-ı Muştak Esrâr-ı Uşşak, Mektûbat-ı Kimya-ı Muştak** ve Farsça yazdığı **Baharname** adlı yazma eserlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Dergahında kaldığı Selamî Efendi 1813 yılında vefat etmiş Şeyhülislâmlardandır.

Onun mahlası olan "Muştak" şiddetle özleyen, arzu eden anlamlarındadır. "Baba" mahlası ise bir tasavvuf terimi olup Selçuklulardan bu yana Anadolu'da kullanılagelmiştir. Bu ismi Bektaşiler, Kalenderiler ve Haydariler tarikatlarında kullanmışlardır. Bitlis'te büyük hürmet gören ve şehir içinde medfun olan **Şeyh baba**'yı da bu arada hatırlamak gerekir. Bir örtüye bürünerek yaşadığı için halk arasında **üryen Baba** diye de adlandırılır.

"Baba" Türk halk inancında bir kültür katıdır. Türklerin yaşadıkları bütün coğrafyalarda; Türkistan, Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlarda halkımızın vicdanında yer etmiş binlerce baba'nın varlığı bilinmektedir. Bunlar; halk tıbbında, mistitizminde, edebiyatında, musikisinde, el sanatlarında, önemli fonksiyonlar göstermişlerdir. Türk halk kültürünü adeta kurmuş, geliştirmiş, yaşamış taşımış ve korunmasına katkıda bulunmuşlardır. Millî ve dinî değerlerimizi şahsiyetlerinde mecz etmiş ve temsil etmişlerdir. Etraflarına ışık tutmuş binlerce yıl halkın umut kaynağı olmuşlardır. Halk, bazan tasavvuf hiyerarşisi ve bazan da münferit olarak; bölge ve etnik menşe farkı düşünmeden, bu kişiler etrafında birleşmiştir. Millî ve dinî birliğin sağlanmasında baba'lar olumlu etkiler yaparlarken, halk toplu bir tehdide maruz kaldığı zaman da bu seçkin insanlar nüfuz ve itibarı ile, halka öncülük yapmışlardır.[26]

Muştak Baba Bitlis'e döndüğünde o zamanlar Muş'ta bulunan Alaaddin Paşa'nın oğulları tarafından Muş'a davet edilmiş ve orada boğdurulmuştur. Bu

(26) Babalar konusunda geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. A. GÜZEL **Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Millî Kültür Millî Birlik**, Ankara 1991, SH. 58-73, 153-167, 21-58; F. KÖPRÜLÜ, "Baba" maddesi II. c., 1961, s. 165-166; A. GÜZEL - Ş. Kaya SEFEROĞLU, "Türk Millî Kültüründe Babalar" **Erol GÜNGÖR İçin**, Ankara 1986.

olay onun Muharremiye (59.s.) başlığı altında şiir yazması ve Şii taraftarı olduğu şeklinde suçlanmasıyla ilgili olabilir. Mezarı Muş'un içinde ve bir avluda koruma altındadır.

Şairin 100 yıl önce Ankara'nın başkent olacağına dair olan kehanetine gelince bu husus gerçekten üzerinde durulmaya değer. Eskiler hissi kablelvuku derlerdi. Bugün yaygın adı telepati. Bu kelime dilimize Fransızcadan geçmiştir. Fransızca ise, bu kelimeyi Yunanca'dan almıştır. **tele** "uzak", **pati** (aslı **pathos**) ise "hissedilen, duyulan" demektir. Bu psikoloji terimi, hiç bir bağlantı olmadan uzakta geçen bir olayı algılama anlamına gelir. Kısaca terimini tanımlamaya çalıştığımız ve bu gün bilim dünyasında yavaş yavaş kendini kabul ettiren, önceden olayları seziş, duyuş acaba Müştak Baba'nın özelliği miydi? Yoksa tasavvuftaki izahı ile tipik bir kehanet olup geleceği bilme yeteneği mi idi?

Eski harflerle Ankara (ا نقر ه) **elif, nun, kaf, re** ve **he** harfleri ile yazılırdı. Şair bu harfleri aşağıda vereceğimiz şiirinde işleyerek Ankara'nın başkent olacağını bildiriyor.[27]

Mevā-yı nāzenine kim ***elif*** *olursa efser,*
Lā-büd olur o mev'ā İslambol ile hem-ser.
Nun ve'l-kalem başından alınsa ***nun****-ı Yūnus,*
Aldıkda harf-i diğer olur bu remz izhar.
Miftāh-ı sūre-i ***Kaf*** *ser-hadd-i Kaf ta Kaf*
Munzam olunmak ister ***rāy****-ı Resûl peyāmber*
Hāy **hū** ile āhir maksūd oldı zāhir
Beyt-i Veliyyü'l-ekrem el-hāc abd-ı ekber
Ey pādişah-ı fehham Sultān Hācı Bayrām
Ruhān ister ikram Muştāk-ı abd-ı Çāker (29. s.)

Mufūlü fāilātün mafūlü fāilātün.

Yukarıdaki şiirde son harf olan he'nin temsil edildiği mısra ile muhtemelen istiklâl savaşı sembolize edilmiştir. Şiirin sonunda Ankara'da türbesi ve camisi bulunan Hacı Bayram-ı Veli'den söz etmesi ve Ankara'nın İstanbul ile hemser yani aynı derecede baş olması veya ona benzeyeceğini belirtmesi insanı cidden düşündürmektedir. Öte yandan şiirinin başında yer alan elif ve efser, ebced hesabıyla 1341 yılına tekabül eder. Bu kameri takvimdir. İki yıl indirildiğinde 1339 Efrenci olur ve bu da Cumhuriyetin ilân tarihi olan 1923 tarihine rastlar.

(27) **meva :** makam, yer; **efser :** taç; **la-büd :** gerekli;
İslambol : İstanbul kelimesinin 'İslamı bol olan' anlamında değiştirilmiş şekli. İstanbul'a bir ara **Dersaadet (= Saadet, mutluluk kapısı) da denmiştir. remz izhar :** belirli bir sembol, **sure-i Kaf :** Kur'an'da Kaf suresi, **Kaf :** Kaf Dağı; **munzam olunmak :** Eklenmek, **abd-ı ekber :** en büyük kul, **fehham :** pek anlayışlı, **ruhan :** ruhlar, **abd-ı çaker :** kölen, hizmetinde olan.

Şairimizin ilgi çekici açıklamalarına son verirken Bitlis'i ne kader sevdiğini anlatan şu şiirinden de birkaç örnek verelim :

Reşk-āver-i cināndır gülzr-ı Şehr-i Bitlis
Firdevs-i āşıkāndır iktār-ı şehr-i Bitlis
Her bāğı dil-küşādır, cennet desem sezādır.
Derh ehline devādır ezhār-ı şehr-i Bitlis
Irmakları behr-gāh şevk ile söyler Allah
Bağda'da buldılar rāh enhār-ı şehr-i Bitlis
Garben zir çü kevser, çeşme-i İskender
Sularla zib u ziver eşcār-ı şehr-i Bitlis
Her rūzı id u bayrām u şām-ı in-ām
Uşşāka bahş eder kām eshār-ı şehr-i Bitlis
Bi'l-cümle hānkāhı meyhāne-i ilāhī
Mestāneler penāhı âsār-ı şehr-i Bitlis
Hep mabed ü cevāmi, medrese vü suvāmi
Olmuş cihana lāmi envār-ı şehr-i Bitlis
Seyr eyle Didebān'a, ser çekmiş āsumana
Ta'n eyler İsfehān'a kühsār-ı şehr-i Bitlis
Hûbānı bī-nihāyet, mahcūb olur begāyet
Her birisi bir āfet, dil-dār-ı şehr-i Bitlis
Müştā var her vasf itse ehl-i eşār
Bin de bir olmaz ızhār esrār şehr-i Bitlis (36. s.)

Yalnızca Bitlis'ten verdiğimiz bu maddî ve manevi kültür unsurları yörenin değer kültür unsurlarıyla birleştirildiğinde büyükçe bir konu oluşuturur. Bu iki unsurdan ancak maddî kültür unsurları üzerinde durulmuş, halkın kaynaşmasını içeren manavî kültür unsurları üzerinde hiç durulmamıştır. Halbuki Birinci Dünya Savaşından doğuda Bitlisliyi, Muşluyu istilâcıya topyekûn karşı koyan milliye ruhu maddî unsurlardan çok manevî kültür unsurlarıdır. Bu unsurların başında ise hiç şüphesiz din, namus ve şeref anlayışı gelmiştir. Bunca evliyanın yatağı olan ve her avuç toprağında şehit kanı bulunan bu yurt parçası baştan başa bir kabristandır. Ahlat mezarlığı bu gün dünyada eşine az rastlanan bir ecdat yatağıdır.[28] Bitlis'teki sanat eserleri Selçuklu rönesansının birer örneğidir.[29] Malazgirt, Erciş, Reşadiye, Gevaş ve özellikle Ahlat'ta, Bitlis'in merkez bucağı Güroymak (Norşen)'ta ve bucağın diğer köylerinden olan Yukarı Morh

(28) **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,** Vakıflar Genel Müd. Yayını. II. c. 119-218. s. Abdurrahman Şerif, **Ahlat Kitabeleri,** Hamit Matb., İstanbul 1932 Karamağralı. B. **Ahlat Mezar Taşları,** Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enst. Güven. Matb. Ankara 1972. Kafesoğlu İ., Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu, **İstanbul Ünv. Ed. Fak. Dergisi.** I. c., 1949

(29) Arık, O., **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı,** Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971.

ve Kaleli (Mişkan)'de, geniş alanlara yayılmış olan mezarlıklardaki taş işlemeler, koç, koyun at, kılıç, kalkan, gürz, sadak motifleri yanında özellikle Şamanizmin uzantıları olabilecek mezar yapıları, ölüm sebeplerini yansıtan taşlardaki nakışlar, işaretler dikkati çeker. Norşen'de Şeyhlere ait aile mezarlığında 1200-1300 tarihli taşlar vardır.

Toprağıyla bütünleşmiş, gelenek ve görenekleriyle kaynaşmış bölge halkı Birinci Dünya Savaşında bu evliya yatağını, ecdat mezarlığını düşmana çiğnetmemiştir. Bu günkü kanaatkâr, saygılı hayat tarzı işte o günlerin mirasıdır.

XX. YÜZYILIN BAŞINDA BÖLGEDEKİ TARİHÎ VE SİYASÎ OLAYLAR

XIX. yüzyılda büyük bir ticaret merkezi olan ve Bağdat, Halep ile Aras Vadisi Trabzon arasında uzanan önemli bir transit yol üzerinde bulunan Bitlis, idarî teşkilât bakımından birer sancak olan Muş, Siirt ve Genç'i içine almaktadır. O tarihlerde askerî bakımdan da oldukça takviyeli bulunan Bitlis il sınırlarının muhtelif köşelerinde 4. orduya bağlı, toplam bir fırka (tümen) asker bulunmaktadır. Şehir merkezinde 16. piyade livası (tugay), Muş, Siirt, ve Genç'te ise 23. süvari alayı ve redif taburu görev yapmaktadır. Redif askeri, bilindiği gibi Osmanlı ordusunda ancak savaşta ve ihtiyaç olduğu durumlarda görev verilen bir ihtiyat sınıfıdır. O yüzden bu redif erleri bir bakıma ihtiyatta bekliyen erlerdir. Bu askerler, ordudan terhis olduktan sonra 7,8 yıl redif sayılır ve belirli aralıklarla askerî eğitimlerini de yaparlardı. Redif askerî sınıfı II. Mahmud zamanında kurulmuş, 1912 yılında ise kaldırılmıştır.

1896 tarihli Bitlis salnamesinde (yıllık) o günkü askerî kapasite etraflıca verilmiş, görev yapan her rütbede subayın, komutanının isimleri bile zikredilmiştir. Örnek olarak Bitlis'teki tugay komutanı Ali Paşa isminde bir zattır. Osmanlı nişanı, Karadağ ve Rusya muharebe madalyalarına sahiptir.

Gene söz konusu yıllıklardan anlaşıldığı üzere Bitlis'te askerî rüştiye bulunmaktadır. 1896 yılında müdürü kol ağası Mustafa Şerafeddin Efendi'dir. Ders öğretmenlerinin isimleri verilirken derslerin adı da zikredilmektedir. Bu rüştiyede Arapça, Türkçe, Matematik, İmlâ gibi dersler okutulduğu anlaşılmaktadır.

İdari yapı

Siirt, Muş ve Genç sancaklarını içine alan bu ilde idarî taksimat sancak, kaza, nahiye ve köylere ayrılmıştır.

İl sınırları içinde toplam 11.549 hane, 107 cami ve mescit, irili ufaklı 24 medrese, 15 tekke, zaviye ve hankah, 3 minare, 26 köprü, 1 hükümet konağı, 15 kahvehane, irili ufaklı 33 manastır ve kilise, 16 yolcu hanı, 1334 dükkân, 133 değirmen, 14 fırın, 1 gazino, 1 eczahane 6 dabahhane, 1 millet bahçesi, 13 yağhane bulunmaktadır.

Eğitim ve öğretim bakımından çeşitli imkânlara sahip olan Bitlis'te toplam 2 mülkî ve askerî rüştiye ve 53 müslim ve gayri müslim ilk okul vardır.

5 kasaba 3317 karyeden (köy) oluşan il hudutları içinde 61.734 hane bulunmaktadır. Gene ilde toplam 15 kütüphane ve 1000 civarında bez ve kilim atölyesi faaliyet göstermektedir. İlin toplam nüfusu 318.911 kişidir.

BİTLİS'TE ERMENİ MEZALİMİ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru böyle bir manzara arz eden Bitlis vilayetinde çeşitli huzursuzluklar başlamıştır. Yıllarca bir arada yaşayan Müslim ve gayri Müslim topluluk biri birine eskisi gibi dostça davranmamaktadırlar. Memleketin bir Ermeni yurdu olduğu iddiaları ortada dolaşmakta, Müslüman halk aşağılanmakta, zulüm görmekte arada bir olaylar çıkmaktadır. Halk sinirlidir. Şehrin ileri gelenleri ile Türk ve Ermeni esnaf toplulukları bütün bu gelişmeleri tasvip etmemektedir. Ermeni komitacılarının faaliyetleri şehirlerden taşarak köylere kadar uzanmaktadır. Yalnızca Bitlis vilayeti değil, Erzurum, Van gibi öteki il ve ilçelerde de benzeri hareketler yoğunlaşmıştır. Memleketin ticaretini ve sanatını elinde bulunduran Ermeni tüccarları, aslında bu gelişmeye kaygıyla bakmaktadır. Türklerle bir arada irili ufaklı gruplar halinde şehirlerde köylerde tam bir serbestlik içinde yaşayan Ermeniler, İmparatorluğun bütün nimetlerinden istifade etmekte, memleketin içinde serbestçe dolaşmakta, birçok aile, çocuklarını Avrupa'nın kültür merkezlerinde veya Rusya'da okutabilmektedir.

Bu nimetlere sahip olan ve bu gün dünya kamuoyunda kendilerini haklı çıkarmaya çalışan Ermenilerin, birkaç yıl sonra 1915 yılının başlarında yaptıklarından bir sahneyi Em. Kur. Albay Rahmi Apak'tan[30] dinleyelim :

"Hasankale'den kalkıp Muş'a geldiğimiz zaman Muş'ta toplanmış bulunan Ermenilerin Türkler ve Hükûmet aleyhine azgınlıklara, taşkınlıklara başlamış oldruklarını yukarıda işaret eylemiştim. Oradan Tatvan'a gelip Van Gölünü bir deniz gibi seyrettiğimiz zaman koca göl içinde Ermeniler tarafından öldürülmüş erkek ve kadın cesetlerini su üstünde şişmiş ve yüzer görmüştük. Ermeniler tamamiyle kapalı olmayan cephe aralarından vızır vızır işlemekte ve Türk askerî kuvvetleri hakkında Ruslara haber götürmekte idiler. Bizim Tümen, bu casuslardan üç dört kişiyi yakaladı"...

Bizim Kop cephemizin hemen gerisinde Liz[31] adında bir Ermeni köyü vardı. Biz bu köydeki Ermenilere dokunmadık. Hele kadınlara hiç ilişilmedi. Bununla beraber köyün içinde erkek Ermeni görünmüyordu. Erkekler kaçmış, Ruslara katılmışlardı, yalnız kadınlar ve çocuklar kalmıştı. Ancak casusluk teşkilâtını idare eden bazı erkekler çatı aralarına saklanmış veyahut kadın kıyafetine girmişlerdi. Bunların bir kısmını da yakaladık.

(30) Rahmi APAK (Em. Kur. Alb.) Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, E.Ü. Basımevi, Ankara 1957., bknz. Hüseyin SARAÇOĞLU, Doğu Anadolu Bölgesi, Ankara 1989, s. 493-494.

(31) **Liz**, Van Gölünün kuzeybatısında Nazik ve Haçlı göllerinin batısına düşer.

Ermenilerle ilgili bir başka açıklamayı Rus generali Maslofski'den dinleyelim. Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi adıyla yayınladığı ve dilimize emekli kaymakam Nazmi Bey tarafından çevrilen bu eserde[32] şöyle denilmektedir. "1896 senesine kadar Türkiye'de bir Ermeni meselesi mevcut değildir. Türkler kendileri ile Ermeniler arasında hiç bir fark gözetmezler ve asla muhalif bir his beslemezlerdi. Ermeniler Türklere nisbetle çok daha rahat bir hayat geçirmekteydiler. Ermeniler doğuştan ticarete yatkın insanlar olduğundan onların büyük bir kısmı şehirlerde oturur, ticaret ve bazı sanayi kollarıyla ilgili işler yaparlardı."(17.s.)

Bir yabancının ağzından buraya aktardığımız bu kısa not o günleri bize pek açık bir şekilde anlatmakta ve akla şu soruyu getirmektedir. Böyle huzurlu hayat sürdüren, Müslüman bir toplumun içinde kendi kilisesine rahatça giden, ticaretini yapan bu azınlık, neden ayaklanmış, İslâmın can düşmanı olmuştur? Bu gün bizi meşgul eden bu meseleye asıl bu soruyu sorarak yaklaşmalıyız. Bunları ayaklandıranların, kışkırtanların kimler olduğuna bakmak, istilâcı orduların önüne düşüp onların istilâcı emellerine alet olanların tutum ve ideallerini incelemek gerekir.

General Maslofski, eserinin bir yerinde de şöyle diyor : "... (Rus orduları) Kılıçgediği sahasında seçilmiş olan mevzilerde tutunmaya muktedir olmadıklarından 20 Temmuz Karakilise Iğdır ovasına ve sonra da Antı geçidi yanında hududa yakın Ağrı dağı yamaçlarına doğru geri çekilme haraketlerine devam etmişlerdir." Yazar bu paragrafını verdikten sonra buna aşağıdaki dipnotunu ekliyor. "Ermeni göçmenler pek fazla sayıda olup araba ve eşyaları ve hayvan sürüleriyle bütün yolları doldurmuş idiler. Bunlar geri çekilen askeri birliklerle karmakarışık bir halde idiler. Hiç bir kıta yok idi ki Ermeni göçmenleri onlarla karışmış olmasın. Gerek piyade ve gerekse suvari kıtaları bu göçmenleri koruma ve himayeye mecbur kalıyorlardı."(220.s.)

Ne kadar himayeci ve insancıl olduklarını da anlatmaya çalışan Maslofski, meselenin iç yüzünü gözden kaçırmaktadır. Bu gün dünyada yaygara koparan Ermeniler'e sormak gerekir. 10-15 yıl öncesine kadar huzur içinde yaşayan bu topluluk, Rusların Bulanık ve Malazgirt'te yedikleri darbenin acısıyla Ağrıya doğru geri çekilmesi üzerine onlarla birlikte neden kaçıyorlardı? Türk ordusunun yaklaşması üzerine Ermeniler suçlu olduklarına kanaat getirdiklerinden, kabahatlerini bildiklerinden kendiliklerinden, göç kararı almış ve çekilen Rus birliklerinin himayesine girmişlerdir. Rusların neden böyle bir kritik durumda, Ermenilerin ayaklarına dolaşmasına izin verdikleri, itip geçmedikleri konusu meselenin bir başka yönüdür. 1915 yılının son aylarındaki bu çekilişin ardından 1916 kışında tekrar istilaya başlayacaklar ve Bitlis'e kadar gelip onların kılavuzluklarından istifade edeceklerdi.

(32) Nazmi (Em. Kaymakam), **General Maslofski'nin Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin tenkidi**, Ankara Genelkurmay başk. yayını 1935.

Ermenilerin isyankâr bir tutum içine girmesinin sebepleri yalnızca Rusların onlara arka çıkması veya çeşitli bölücü komitacıların kışkırtmalarından ibaret değildir. Osmanlı Devletinin Balkanlarda uğradığı yenilgi ve prestij kaybı bu topluluğun harekete geçmesinde etken olmuştur.

Bitlis'te bulunan Rus Konsolosu İstanbul'daki Büyükelçiye gönderdiği 24 Ocak 1912 tarih ve 63 nolu genel raporunda şöyle demektedir.[33]

"Tabii Balkan Harbinin Bitlis Müslümanlarında yalnız Sılav veya Hıristiyanlara karşı değil, bütün dünyaya karşı bir infial(tepki) meydana getirdiği inkâr edilemez. Ayrıca Ermenileri de heyacana getirerek onlarda daha mesut ve daha parlak bir istikbal ümidi doğurmuştur..."(145. s.)

Konsolosun bu raporunun bir başka yerinde ise şöyle demektedir. "Öfkeli bir halde bulunan Ermenilerin ve Ruhani memurların Müslümanlarla birlikte yaşayamayacaklarından ve Türklerin de Ermenilere tahammül edemeyeceklerinden Valiye şikayet ettiklerini ben bizzat gördüm ve işittim. Bunun için Bitlis vilâyetinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında şiddetli bir düşmanlık görülmekte ve bu düşmanlık Balkan Harbinin seyrine paralel olarak bazan artmakta bazan da azalmaktadır. ...(146. s.)

Ermeni topluluğunun yukarıda açıklanan hale gelmesinde **Taşnaksutyun** Komitasının büyük rolü vardır. Adı geçen Komita Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar meydana getirmeye çalışmaktadır. Böyle vilâyet dahilinde Ermeniler için meydana gelebilecek bir felaketin neticesinde Rusya'nın müdahalesini ve Rus ordusunun memleketi işgalini ısrarla istemektedir.(146. s.)"

Ermenilerin Rusya'ya karşı duydukları bu sempatinin bir başka örneğini gene bu konsolosun raporunda görmekteyiz.

"Ermenilerin Rusya'ya olan temayyülünden bahsederken 1907 senesinde Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ Ermenileri tarafından iki yüz binden fazla imza ile kendilerinin Rusya tabiiyetine kabul edilmeleri hakkında Konsolosluğumuza verilen dilekçeyle 1904-1905 senelerinde Süryanilerin Ortodoksluğa kabul edilmesi için kendilerine Rus papazları gönderilmesi teşebbüslerini hatırlamamak imkânsızdır. Bana 1903 senesinde verilen Konsolosluk görevinin faaliyetlerinden olan bu iki olay hem Hıristiyanların bu memleketteki hallerini ve hem de Rusya'ya karşı olan temayüllerini yeteri derecede gösterir. O zamandan beri Hıristiyanların durumu pek az düzeldi ve arzuları evvelki gibi Rusya tarafına bağlı kaldı. Şurasını da gözden uzak tutmamak gerekir ki Bitlis Ermeni halkı arasında diğer vilâyetlerde olduğu gibi bazı riyakâr zenginler yok değildir. Bunlar kendi rahat ve menfaatleri için bütün Ermeni milletinin zararına olarak Türkler ve Türk memurlarıyla dostluk kurmaya çalışıyorlar."(149. s.)

(33) Abdullah Yaman, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, Otağ Yayınları, İstanbul 1973. (Bu eserin ilk adı **Ermeni Komitalarının Emelleri ve İhtilâl Hareketleri** olup 1916 yılında Matbaayı Âmire'de basılmıştır.)

Rus konsolos görüldüğü gibi din farkı gözetmeksizin insanlar arasında kurulan dostluğu bile çok görmektedir. İşin aslına bakılırsa Bitlis'te Ermeni ve Müslüman halk arasında kökü çok eskiye inen gelenekleşmiş bir dayanışma vardı. Ermenilerin dinî bayramlarda fakir Müslümanlara yardım ettikleri onları para ve mal bakımından destekledikleri bu dayanışma örneklerinden biridir. Bu gün hayatta olmayan dedelerden, ninelerden benzeri hadiseleri çok dinledik. Öte yandan Ermeniler, Türklerle, Türk memurlarıyla ister istemez ilgi kurmaktaydılar. Bunlar Rus konsolosun dediği gibi bir grup zengin Ermeni değildi. Bütün Ermeniler Müslümanlarla iç içeydi. Birlikte ticaret yapmakta, birlikte çeşitli sanat kollarını işlemekteydiler. Ermeniler bizzat kendileri devletin çeşitli kademelerinde görev yapmakta, çocukları Osmanlı ordusunda askerlik yapmaktaydılar.

Rus konsolos, tamamen bölünmüş iki topluluk olarak sergilediği bu manzaraya ters bazı açıklamalarda da bulunuyor

"Taşnakların hareketlerine karşı Muş Ovasındaki Kırtakum köyü halkı memnuniyetsizliklerini şiddetle açıklamışlar, gerek Bitlis ve gerekse Muş idarî makamlarına kendilerinden sözde mektep için para toplayan ve silâhlanmalarını tavsiye eden Karmen[34] aleyhinde şikayette bulunmuşlardır. (154.s.)

Bu arada Rus konsolosu Osmanlı'nın hoş görüsü ve musamahakârlığını da satırlar arasında belirtmekten kendini alamıyor.

"Bitlis'teki memurlar Taşnaklara karşı, şimdi ihtiyatla hareket etmekle beraber, onların bütün faaliyetlerini tam ve dikkatle takip etmekten geri durmuyorlar. Geçen seneki Bitlis valileri, kanun ve asayişe aykırı hareket etmemek şartıyla bütün Taşnakist fedailerin Bitlis'e gelebileceklerini söylemişlerdi. (155.s.)

Selçuklular ve ardından Osmanlılar bir topluluğu asimlâsyona tabi tutmak, inanışını, adet ve geleneğini zorla değiştirmek dilini yok etmek, Türklüğü hakim kılmak gibi bir davranış içine girmemişlerdir. Türkler, Suriye'de, Mısır'da, Kuzey Afrika'da, Lehistan'da olduğu gibi dünyanın birçok köşesinde asimlâsyona uğramış, dilini, kültürünü kaybetmiştir. Buna karşılık kendileri hakim oldukları bölgelerde bunu halka reva görmemişlerdir. Bu gelenek aslında Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle ve oradaki uygulamalarıyla kökleşmiş ve bu güne kadar sürüp gelmiştir. Aşağı yukarı 900 yıl birlikte yaşadığı Ermeni toplumu karşısında da durum değişmemiştir. Her şehirde her kasabada yönetimi paylaşmış, onlarla birlikte yürütmüştür. Din, dil ve millet farklılığı bu beraberliği engelleyememiştir. İstenseydi 900 yılda Ermeni kimliği, Arap kimliği silinebilirdi ancak buna hiç bir zaman tevessül edilmemiş, aksine onların kimlikleri korunmuş serbestçe ticaret yapabilmişlerdir. İşte bu sayededir ki duvar örme ve süsleme, altın gümüş gibi kıymetli madenleri işleme ile ilgili sanatlar onların bölgede geliştirdiği iş kolları olmuştur. Bölgeden ayrılmalarıyle bu alanlarda büyük bir boşluk meydana geldiği de bir hakikâttir

(34) Bölgede Taşnaksutyun kamitasının başı olon Karmen'in bir diğer adı Karnik'tir.

EMPERYALİZMİN BÖLGEYE YÖNELİK FAALİYETLERİ

Selçukluların Anadolu'da görünmeye başladığı 1100 tarihinden birinci dünya savaşına kadar her çağda Türkler, büyük ve güçlü devletlerle mücadele halinde olmuştur. Yıllarca Bizanslılarla ardından Haçlı Ordularıyla yapılan savaşlar, Fatih'in İstanbul'u fethine kadar sürmüştür. İmparatorluğun kuvvetli olduğu çağlarda bu husumet azalmış, zayıflamaya başladığı son dönemlerde ise onu yıkmak için başka devletler sahneye çıkmıştır. Her türlü vasıta kullanılarak, fırsatlar değerlendirilerek Türklerin yok edilmesine, topraklarının paylaşılmasına çalışılmıştır. Asya ile Avrupa arasında köprü durumunda olan Anadolu'nun Türklere bırakılmaması, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının Türklerin kontrolünden çıkarılması hâkim olunması gibi çeşitli düşünceler tarih boyunca ön plânda kalmış, Cumhuriyet döneminde ise Anadolu'daki birliğin perçinlenmesine engel olunmaya çalışılmış, azınlıklar ve diğer topluluklar harekete geçirilerek Türklerin içten çökertilmesi ile ilgili fırsatlar her vesile ile iyi değerlendirilmiştir.

İmparatorluğun zayıfladığı ve eski gücünü kaybettiği XVIII. yüzyıldan itibaren topraklarını paylaşmak ve boğazları ele geçirmek, Akdeniz'e hakim olmak düşünceleri yeniden gündeme gelmiş, devletin içten çökertilmesinde azınlıkların ayaklandırılması iyi bir fırsat teşkil etmiştir.

1880 yılından itibaren İngiltere, siyasetinde bir değişiklik yapmış, Rusya ile anlaşmıştır. Bu anlaşma Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak ve onların topraklarına sahip çıkmak düşüncesine dayanmaktaydı. Ancak islâmiyetin Osmanlı İmparatorluğunun dağılıp parçalanmasına bir engel teşkil ettiğini pek âlâ bilmekteydiler. İslâmiyet ayrıca dünyada yavaş yavaş taraftar bulan Komünizmin yayılmasına da engeldi.

1907 yılında İngiltere ve Rusya, Petersburg'da Osmanlı topraklarını paylaşmak konusunda fikir birliği yapmıştır. Arkasından 1910'da İtalya ile Rusya arasında yapılan bin anlaşma ile Rusya, İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki hâkimiyetini tanıyacak, İtalya ise, Rusların boğazdan serbestçe geçip gitmesine itiraz etmeyecakti. Bu anlamanın hemen ardından 22 Aralık 1911 yılında İtalya, Türklere karşı savaş ilân etmiştir. Ruslar da bu sırada Osmanlı hükümetine bir nota vererek Boğazların Rus donanmasına açılmasını istemiştir. İmparatorluk, bu isteğe ret cevabı verir. Bunun üzerine Ruslar, Balkan Savaşının çıkmasına ön ayak olurlar. Rusların yaptıkları bununlada kalmaz, Osmanlı hükümeti üzerinde baskılarını artırarak doğu illerindeki Ermenilerin korunması ve onların himayesini istediklerini açıkça dile getirirler. Bu kouda maalesef hükümetten bazı tavizler de koparırlar.

Doğu'da kargaşaların çıkıp gelişmesine ve sonuçta olayların baş göstermesine konsoloslukların yabancı ülke subay ve muhabirlerinin de katkısı büyük olmuştur. Doğu illerindeki konsolosluk yetkilileri büyük küçük her olayın destekçisi olup onları büyüterek dünyaya aksettirmekten geri kalmamışlardır. Bunlardan özellikle İngiltere, doğudaki her olayın arakasına geçmiş, onların takipçisi olmuştur. Ermenilerin elde ettiği bu güven ve destek onları iyice şımartmıştır. Devrin hükümdarı her fırsatta yüz yüze kaldığı İngiliz baskılarıyla bu olaylara sebep verenleri haklı haksız ağır şekilde cezalandırmıştır.

BÖLGEDE KUVAYIMİLLİYE HAREKETLERİ

Erzurum'da yapılmasına karar verilen kongrenin iptal edilmesi konusunda bir İngiliz generali Atatürk'e baş vurur. Bu general Rawlinson'dur. Mondros mütarekesinin maddelerinden yararlanarak burada bulunan Rawlinson, Atatürk'ten görüşme isteğinde bulunur.[35] Kongre bir gün sonra toplanacaktır. Kongre arifesinde Rawlinson, Atatürk arasında geçen konuşmayı M.M. Kansu'dan dinleyelim:[36]

"Ancak iki mangadan biraz fazla askeri ile Erzurum'da yerleşen Miralay Rawlinson kongrenin 10 Temmuz'da toplanacağını haber almış olarak 9 Temmuz günü öğleden sonra Paşa'yı evde ziyarete geldi.

Henüz öğle yemeğini yemiştik. Daha sonra yerini, şeklini, iç teşkilâtını anlatacağım bu evin girişinde sağ tarafına tesadüf eden odada oturuyor, Paşa ile konuşuyorduk. Paşa'nın ordudan askerlikten çekilmesine rağmen Kâzım Karabekir Paşa'nın gösterdiği dostluk ve nezaket eseri olarak emir eri Ali, evde alıkonulmuştu. Ali, odaya geldi:

— Kolonel Rawlinson, sizi ziyaret etmek istiyor. Paşam...

Haberini ulaştırdı. Paşa, bir saniye, çatık kaşlarının altında bir güneş gibi açan bol ışıklı gözlerini Ali'nin gözleri içinde dolaştırdıktan sonra:

— Peki, buyursunlar...

Dedi. Biraz sonra, Kolonel[37] aramızdaydı. Paşa ile havadan sudan, şundan bundan bahseden konuşmalar yaptıktan sonra:

— İşittiğime göre, burada yarın bir kongre açacakmışsınız?

Dedi. Paşa; kesin bir sesle:

— Milletçe açılması kararlaştırılmıştır.

Dedi ve konuşma karşılıklı şöyle devam etti:

Kolonel: — Açılmaması daha münasip olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa:

— Kongre muhakkak toplanacak ve gününde açılacaktır. Millet buna karar vermiştir. Açılmamasını tavsiye eden görüşünüze hâkim olan sebepleri bile sormayı lüzumlu görmüyorum.

(35) Prof. Dr. Abdülhalûk M.ÇAY - Yaşar KALAFAT, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri**, Ankara 1990, sh. 19-20, 40-49.
(36) Mahzer Müfit KANSU, **Erzurum'da ölümüne kadar Atatürk'le Bereber**, Ankara 1966.
(37) Kolonel (İngilizce, colonel), Albay demektir.

Kolonel — Fakat, hükümetim, bu kongrenin toplanmasına müsaade edemez.

Mustafa Kemel Paşa — Ne hükümetinizden, ne de sizden müsade istemedik ki, böyle bir müsaadenin, verilip verilmeyeceği söz konusu olsun.

Konuşmanın tam bu asabî ve çetin noktasında emir eri, elinde kahve tepsisi olduğu halde odaya girdi. Paşa ile İngiliz miralayı arasındaki konuşmadan tabiî hiçbir şey anlamadığı halde Paşa'nın yüzünden, hareket tavrından, sesinden ve sesinin tonundan herhalde bir şeyler sezmiş olacak ki, o andaki jestini asla unutamayacağım. Bu saf, dürüst ve sadık Anadolu çocuğu gözlerimin içine bakarak, göz ve kaşlarıyla işaret ederek:

— Koloneli kapı dışarı edeyim mi?

Diye sordu. Ben de onun dili ile, yani kaş göz hareketleri ile:

— Kahveyi ver, dışarı çık!

İşaretini verdim. Ali kahveyi verip dışarı çıktıktan sonra, Paşa ile Kolonel arasındaki konuşma yeniden şiddetlendi.

- **Kolonel:**

—Kongreden vazgeçmezseniz kuvve-i ile toplantının dağıtılmasına mecburiyet hasıl olacak.

Dedi. Paşa da derhal aynı şiddetle karşılık verdi:

— O halde biz de, mecburî ve zarurî olarak kuvvete, kuvvetle karşı koyar ve herhalde milletin kararını yerine getiririz.

Paşa, çok sinirlenmişti. Hiddetli zamanlarından kaşları çatılır ve gözleri sağa ve sola çevrilerek ateş saçardı. Paşa yine bu halde idi.

— Ne pahasına olursa olsun kongreyi açacağız.

Diyerek yerinden kalktı ve kesin bir şekilde:

— Konuşmamız bitmiştir.

Dedi. Kolonel'in ters bir cevap verip Paşa'yı daha çok sinirlendirmesine engel olmak için ben de hemen oda kapısını açtım ve:

— Lûtfen Kolonel...

Diyerek kapıyı gösterdim ve muhakkak ki, Paşa'nın muhataplarını esir halinde tutan yüksek iradesinin sevk ve tesiri altında Kolonel, açtığım oda kapısından tek kelime çıkmadan ve sapsarı bir yüzle basıp gitti. Allah rahmet eylesin, Büyük Ata, yıllar geçtikten sonra bu hâtıralar sözkonusu olduğu zaman, şaka eder:

— Mazhar Müfit meğer ne de hiddetli, şiddetli adammış, İngiliz Kolonelini kapı dışarı ediverdi.

Diyerek, benim o andaki hareketimi tasvir buyurur ve kahkahalarla gülerdi". Yabancı ülke temsilcilerinin, subay ve görevlilerinin ne kadar ileri gittiklerini ve ne derece cüretkâr olduklarını göstermesi, Mustafa Kemal Paşa'ya kafa tutabilecek kadar ileri gitmeleri ibretle hatırda kalmalıdır. Bu tablo ülkelerin yakın tarihte ne halde olduğunu göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Bir başka örnek verelim.

Konu ile ilgili olarak Kazım Karabekir,[38] terörle psikolojik bir baskı kurulmaya çalışıldığını ima ederek 10 Temmuz 1919 günü saat 02.00'de Erzurum'da Boztepe denilen mevkide bulunan Kırmızı cephanelikte bir infilak olduğunu, 3500 sandık cephanenin yok olduğunu, askerden üç şehit, halktan ise, 17 kişinin vefat ettiğini bildiriyordu.

Karabekir Paşa sözüne şöyle devam etmektedir: "...Olay mahalli alt üst olduğundan bir ip ucu bulunamadı. Yalnız Rawlinson kongrenin yapılmaması ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye alınmaması için var kuvvetiyle çalışıyordu. Bunlar olursa doğunun akıbeti felâket olurmuş, halbuki henüz ümit varmış..." 74-75.s.

Bir örnek de daha eski yıllardan verelim. Yabancıların memleket içinde ne kadar etkili olduğunu devletin iç işlerine nasıl karıştırdıklarını K. Gürün şöyle anlatıyor:[39]

"...Musa Bey olayını zikretmekte fayda vardır. Mutki (Bitlis) aşiretinin başı olan Musa Bey'in bir Ermeni kızını kaçırdığı sonra İslâm olması şartıyla kardeşi ile evlenmesini istediği, fakat kız İslâmiyete geçmediği için, ona sopa attığı bu arada bir gözünü sakatladığı ileri sürülüyordu. Patrikhane bu konuyu Ermenilere zulüm olarak niteledi ve Padişaha kadar aksettirdi. Abdulhamid'de Musa Bey'in mahkeme edilmesini istedi. 1889 Ağustos'unda yapılan mahkemede beraat etti. Mahkemeye pek çok yabancı gazeteci de gelmişti. Sefaret temsilcileri de geldi. İngiliz sefiri padişaha baskı yaptı. Sonuçta Musa Bey sürgüne gönderildi".

Bu sonuncu olayın dikkate değer bir başka yanı yabancıların İstanbul hükümetinin üzerinde bile etkili olduklarının açık kanıtıdır.

İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu parçalanıp yağma edilirken Doğu Anadolu'da güneyden ve kuzeyden istilâya uğramaktaydı. İmparatorluk kısa aralıklarla ağır yaralar almış, 1912 yılında Balkanlarda uğranılan felâketin acıları daha dinmeden, galibiyete rağmen insan ve araç bakımından askerî varlığı tüketen, 1915 yılında Çanakkale'deki Boğaz Harbi başlamıştı. Öte yandan bundan önce doğuda Sarıkamış'ın Ruslardan kurtarılması için Enver Paşa'nın hazırlıksız ve zamansız başlattığı Sarıkamış harekatı, şehrin sokaklarına kadar girildiği halde başarısızlıkla sonuçlanmış, binlerce askerin donarak veya ağır kış şartlarına dayanamayarak dağıldığı ormanlık ara-

(38) Kazım Karabekir **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi İstanbul, 1969.

(39) Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

zide yolunu kaybettiği, esir düştüğü şeklindeki mücadeleler, Türklerin yüreğinde bir hançer acısı gibi kalmıştır. Yıllarca sonra Sibirya'dan dönen sürgündeki memleket evlâtlarıyla bu ateş yeniden alevlenmiş, bayram sevinçlerine dönüşerek destanlaşmıştır. Bu hikâyelerden birkaçına Bitlis ve Ahlat yörelerinde yaptığım halk ağzı derlemelerinde rastlamıştım. Bizzat kendisiyle görüştüğüm ve o yıllarda Malatya'da ikâmet eden ve şimdi hakkın rahmetine erişmiş bulunan bir Bitlisli hemşehrimiz, yıllardan sonra esaretten kurtulup Bitlis'e gelişini ve ailesiyle buluşmasını şöyle anlatmıştı: "Ailemi Bitlis'te kimden sorduysam nerede olduklarını bilen çıkmadı. Ardından Silvan'a oradan da Diyarbakır'a gittim. En sonunda Malatya'ya yerleştiklerini öğrendim. Benden ümidini kesen ailem henüz birkaç aylık evliyken terk ettiğim karımı birisiyle evlendirmeye kalkışmışlar. Düğün hazırlıkları sürdüğü sıralarda Malatya'daki evin kapısını çalmışım. Onlar bana sezdirmeden sessizce bu meseleyi ört bas etmişler. Bu olayı bana yıllarca sonra anlattıklarında tüylerim diken diken olmuştu."

Destanlaşmış benzeri pek çok hikâyelerin vaktiyle derlenmemiş olduğunu bir kayıp saymak gerekir. Bir bilim adamımız bu durumu iyi görmüş ve doktora çalışmasını bu konuda yazmıştır.[40] Bir tarihçi belgelere kaynaklara ne kadar dayanırsa dayansın olayları bizzat yaşayanlar kadar sağlam teşhis koyamazlar. Bu sebeple halktan derlenen bu tür malzeme tarihçiye ışık tutabilir, o olayın sosyolojik ve psikolojik yanlarını verebilir.

Sarıkamış harekâtı kısa bir sürede sonuçlanmıştır. Türk askeri aslında tabiata kış şartlarına yenilmiştir. Ancak böyle bir bahtsız savaşın çok ilgi çekici sahneleri vardır. Karşılarında yenik düştükleri Rus ordusunda çok sayıda Türkistanlı asker vardı. Abdulkerim Paşa'nın Karaurgan'da önlerine çıkanlar Türkistanlılardı. Türkçe konuşuyorlardı. Ama kaderin acı cilvesi aynı milletin çocuklarını karşı karşıya getirmiş ve kimbilir donmak üzere olan yağız Anadolu çocuklarının kaçı onların süngüleriyle öldürülmüştü.

Bir milleti çocuklarının farklı coğrafyalarda ve farklı yönetimler altında olsalar da, millî ve manevî değerlere nasıl sarıldıklarını, Sarıkamış ve yakın çevresinin olaylarını yazan ve bir Türk diplomatı, devlet ve siyaset adamı olan Kinyas Kartal şöyle anlatmaktadır.[41]

"...Ermeniler'in bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsi bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat geçmesini bekleyen Ermeniler de vardı. Yakın dostumuz olduğunu sandığımız Ermeniler'den bize cephe alıp bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli babam Bedir, bir Ermeni haininin kurşunu ile şehit oldu. Bu Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdiği ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermeniler'le olan kanlı

(40) Dr. Ensar Arslan, **Doğu Anadolu'daki Türk-İran, Türk-Rus Savaşları Üzerine Söylenen Destan ve Türküler**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1980.

(41) Kinyas Kartal, **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara 1987, s. 9-24.

tarihine kadar süren bu muharebelerin çok öncesi vardır. W.E.D. Allen ve P.Muratoff'un[43] Kafkas harekâtı hakkında yazmış oldukları ve Türkçe'ye de çevrilmiş olan kitabında Kafkas cephesi savaşlarının başlangıç tarihi 1828 olarak alınır. Bu mücadele 100 yıla yakın bir süre devam ederek 1921 yılına kadar uzar. Biraz daha gerilere gitmeden Sarıkamış yenilgisinin sonrasında gelişen olayları sözkonusu ederek Bitlis ve Muş yörelerindeki mücadelelere ağırlık verelim.

Enver Paşa'nın yenilgisinden sonra Rusların güneye ilerlemesi devam etmiştir. Bir ara Ruslar'dan kurtarılan Tebriz'e 1915 yılının ilk ayında (30 Ocak) Ruslar tekrar girmiş, 1 Mart 1915'te Nazarbekof, Urmiye gölünün kuzey kıyılarına yakın bir yerde yer alan Dilman'ı almıştır. Dilman, Halil Bey tarafından kurtarılmış ancak 1-2 Mayıs tarihlerinde yeniden Rusların eline geçmiştir. Urmiye gölünün kuzeyine kadar uzanan Ruslar'ın bu istilâsını önlemek için Turancılık ve İslâmcılık fikirlerinin yayılmasına, bölge halkının bilinçlenmesine ve Anadolu'dan bölgeye asker sevkine girişilirse de çok geçmeden bu düşünceden vazgeçilir. Ruslar, Urmiye ile Van Gölü arasından geçerek Dicle'ye ulaşmak ve Toroslardaki Türkleri çevirmeği plânlarlar. Ancak buna taşebbüs etmek cesaretini gösteremezler. Rus kumandanı Yudaniç, Eleşkirt yöresini merkez kabul ederek bir yandan Malazgirt ve Muş'a öte yandan da Doğu Bayazıt üzerinden İran'a, Azerbaycan'a ulaşmayı oradan Tebriz'i geçerek geniş bir cepheyle güneye doğru yürümeyi düşünmektedir.

Ruslar, adım adım güneye doğru ilerlerken saflarında bulunan çeşitli Ermeni alaylarına bölge Ermenilerinden katılmalar olur ve Van isyanı bu tarihlere rastlar. Nisan 1915'te Ermeniler henüz Osmanlıların hakimiyetinde olan ve Rusların eline geçmemiş göl kıyısındaki eski Van'ı yakıp yıkmaya ve halkı katletmeye başlarlar. Nitekim eski Van, bugün o haliyle kaderine terk edilmiş olarak durur. Bu hadiseyi iyi değerlendirenler Ruslar, Ermenilerin de içinde bulunduğu askerlerini Van'a doğru yönelttiler. 24 gün süren bu ayaklanma Bitlis'ten gelen birlikle bastırılır. Nazarbekof, Mayıs'ın ilk haftasında Başkale'ye gelir. Doğu Bayazıt yöresinden gelen Trukhin 31 Mayıs 1915'te Ermenilerin coşkun tezahüratlarıyla şehre girer. Van'ın düşmesiyle gölün güney ve kuzey kıyıları da istilâ edilmeye başlanır. Güneyde Gevaş, Müküs ve Çatak'ı elde ederler. Bitlis'e yönelmek kararındadırlar.

Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri birkaç koldan cereyan etmiştir. Birincisi Urmiye gölü ile Van Gölü arasındaki bölgeyi tutup oradan Van'a gelen Rus kuvvetleridir. Bu kuvvetlerin karşısında bölge halkından oluşmuş birliklerle Halil Bey ve Kâzım Paşa bulunuyordu. Özalp (Van) ilçesinin adı onun hatırasını daima canlı tutacaktır. Kâzım Paşa, sonradan Özalp soyadını alır. 4 Mart

(43) Allen W.E.D. ve Muratoff P., **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, (Çevirisi) Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

1914'te binbaşılığa terfi ederek Van Jandarma Alayı kumandanlığına tayin olmuştur. Bu görevde iken Rusların saldırısı başlamıştı. K. Özalp derhal bölgedeki Jandarma taburlarıyla hudut bölüklerini de emri altında toplayarak "Van Seyyar Jandarma Tümenini" kurmuştur.

Bu cephede Ruslar bir yandan Çatak'a, öte yandan Tatvan'a kadar gelebilmişlerdir.

1915 yılının yaz aylarında gelişen bir kolu da Van'dan Adilcevaz'a kadar uzanır. Üçüncü kol ise Malazgirt, Liz köyü civarındadır. Rusların başlattığı harekât Bulanık'ta ağır bir yenilgiyle sonuçlanmış, buradaki darbe onları fazlasıyla endişelendirmiştir. Arkalarına düşen Abdulkerim Paşa, onları Tahir geçidine kadar sürmüştür. Bu mücadelelerde ve daha sonraki direnmelerde başta Norşen (Güroymak) şeyhlerinin olmak üzere bölge halkının katkıları şükranla anılmalıdır. Bu geri çekiliş yalnızca üçüncü kolda kalmamış diğer kollara da süratle yayılmıştır. Ruslar Tatvan'ı, Gevaş'ı ardından Van'ı boşaltmış, Ağrı'ya oradan da daha doğuya Dilman'a gitmişlerdir.

Çekilme harekâtından asıl Ermeniler zarar görmüşlerdir. Bunlar Ruslarla iş birliği yapmış yüzlerce yıl bir arada yaşadıkları komşularına ihanet etmişlerdi. İşledikleri bu kötü fiilden dolayı onlar da Ruslarla birlikte kuzeye göç etmeye başlamışlardır. Bu göç, veya kaçış o kadar yoğun bir şekilde ve kısa sürede olmuştur ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi Rus birliklerinin çekiliş güzergâhları bunların araçları ve kalabalıklarıyla tıkanmış, bu durum, Rusları epeyce uğraştırmıştır. Dış güçlerin teşvikiyle Ermenilerin başlarına büyük belâlar açılmıştır. Rusların bölgeden çekilişi onların hayli moralini bozmuş ve bir kısmı onlarla birlikte kuzeye gitmiş, çoğu da oralarda yerleşerek bir daha Anadolu'ya dönmemişlerdir. Bölgede kalanların Müslüman halk arasında artık bir azınlık olarak yaşaması mümkün değildi. Müslüman halkla Ermeni toplumu arasında büyük bir husumet ve düşmanlık başlamıştır. Osmanlı Devleti, kuvvetle muhtemel yeni bir Rus işgâlini de göz önüne alarak Ermenileri bölgeden çıkarmak zorunda kalmış ve bunları Suriye'de mecburî iskâna tabi tutmak üzere 27 Mayıs 1915'te topluca güneye sevk etmiştir. Bununla birlikte bölgede kalan Ermeni aileler olmuştur. Bu ailelerin çoğu islâmiyeti benimseyerek yerli halkla kaynaşmıştı. İslâm olan Ermeni kızların bölge halkıyla evlenip çoluk çocuğa karıştığı da olmuştur yalnızca Bitlis ilinde bu yolla kurulmuş 5-10 aile vardır. Bugün bütün dünyada propagandası yapılan işte bu olaydır.

Çekilirken önlerine katıp götürdükleri Ermenileri Ruslar barındırmamışlardır. Bunları Rusyadaki diğer Ermenilerle birlikte başlarına açtıkları belâlardan ötürü tekrar Türkiye'ye göndermek hevesine kapılmışlardır. Bir Ermenistan toprağı oluşturmak maksadını taşıyan bu düşünceyle ilgili olarak Atatürk, Erzurum Kongresinin açılışında yaptığı konuşmada şunları söylemektedir:

"...(Ermeniler) hudutlarımıza kadar gelip Müslümanları mahvetmeye ve onları göçe zorlayarak doğu illerimiz üzerindeki emellerine yaklaşmak, bir yan-

dan da 400 bin kişi olduklarını iddia ettikleri Osmanlı Ermenisini memleketimize sürmek istiyorlar..."

1914-1915 yıllarının o acı günlerinde görevi savaşmak, ülkeyi paylaşanlara karşı koymak; gerekirse canını vermek üzere dünyaya gelen bir kuşağın fertlerinden biri olan Rahmi Apak, o tarihlerde doğu cephesine gönderilmiş subaylardan biridir. O da Atatürk gibi İstanbul, Pozantı, Diyarbakır hattını takip ederek tümeniyle birlikte Kafkas cephesine gelmektedir. Onun aşağıda pasajlar halinde vereceğimiz bölge ile ilgili hatıraları, memleketin genel manzarasını aydınlatması ve bizzat hadiseleri yaşayan bir komutanın kaleminden çıkması bakımından ilgi çekicidir.

Enver Paşa'nın amcası Halil Bey komutasında bulunan bu tümenin esas görevi Diyarbakır üzerinden Van'a varmak, oradan da Azerbaycan'a geçmekti. Ancak Enver Paşa'nın Sarıkamış taaruzu başarısızlıkla sonuçlanınca bu sefere gerek görülmemiş, yönü Erzurum'a çevrilmiştir. R. Apak, bu tümenle birlikte Muş'a gelmiş oradan Murat Suyunu takip ederek doğuya gitmiştir. Malazgirt Bulanık ve Ahlat yörelerindeki çetin savaşlara katılmış, Bulanık'tan düşmanı kovan kahraman subaylardan biridir. Bölgedeki görevini tamamlayan R. Apak tümeniyle birlikte Irak cephesine gitmiştir. Hatıralarından alacağımız pasajlarda bazı yer adları hatalıdır. Bunlar düzeltildiği gibi birkaç eskimiş kelime de bu günkü karşılıklarıyla değiştirilmiştir.

"... 1914 sonbaharına doğru İstanbul'u terk ederek yola çıktık.

Pozantı istasyonuna kadar trenlerle kafileler halinde geldik. Buradan sonra Torosların henüz açılmamış tünelleri dolayısıyla demiryolunun eksik kısımlarını veya yürüyüşlerle keserek demiryolunun son istasyonu olan Resülayn'da vagonlardan indik. Urfa'dan geçerek Diyarbakır'a vardık ve burada, tümenin arkası alınması için bir hafta bekledik. Tümen karargâhından beş subayı Diyarbakır ileri gelenlerinden Behram Paşa oğullarından Arif Bey evinin selâmlık kısmında misafir etti. Diyarbakır ve Siverek'te gördüğümüz konukseverliği ve yiyecek bolluğunu unutamıyacağım. Bazı yerlerde, atlı halk yürüyen taburlarımızın önüne dikilerek, tabur, bir gece kendi köylerinde misafir kalmazsa, bunu kendilerine hakaret sayacaklarını ve icabederse, taburla kavgaya bile girişecekleri tehdidi ile binden artık mevcutlu taburları yollarından çeviriyorlar ve mehmetçikleri patlayıncaya kadar doyuruyorlardı. Siverek'te bir ağanın evinde on beş subayla birlikte bulunduğum bir sofrada otuz türlü yemek kabının biri biri arkasından sofraya getirildiğini gördüm."

Yukarıda verilen Türk konukseverlik örneğinin bu dereceye varanını bir başka millette görmek her halde mümkün değildir. Ordusu, milleti ve devletiyle kenetlenmiş böyle bir devlet parçalanamazdı.

"Tümenimizin yürüyüş istikameti doğudan kuzeye, yâni Erzurum üzerine çevrilince, Tümen Kumandanı Halil Bey, İstanbul'a çağırılmış ve yerine 43.

Alaya Kumandanlık eden Bekir Sami Bey getirilmiştir. Biraz sonra Tümen Kurmaybaşkanı Basri Bey de ayrılmış ve bu vazife bana verilmiştir. Ben ise, Harp Akademisi tahsilini tamamlamış olmakla beraber henüz kurmaylığım tasdik edilmemişti ve rütbem de Üsteğmen idi.

Diyarbakır'dan sonra tümen karargâhı ilk geceyi Maden'de geçirdi. Geçtiğimiz köylerde tifüs vak'aları görülmekte olduğundan yürüyüş yoluna riayet etmeyerek hangi köy veya kasabada hastalık yoksa, oraya kadar yürüyüşü uzatmağa dikkat ediyorduk. Ondan sonra dağlar içinde Bakırmadeni kasabasında geceledik. Oradan Palu üzerine yürüdük. Palu'dan sonraki yürüyüş, bele kadar karlar içinde başladı. Kiğı'ya kadar büyük zahmet içinde geldik." Bu gün Maden Palu ve Kigı arası bir hayli yoldur. At sırtında veya yaya olarak birkaç haftada ancak katedilebilen bu yollar özellikle kış aylarında metrelerce karla kapanır ve ulaşım günlerce aksar. Kiğı'dan sonra Erzurum batısında birkaç köyde tümen toplandı ve karlı tipili bir günde Erzurum şehrinden geçerek Hasankale civarında, Pasinler Ovasında, Ermeniler tarafından boşaltılmış olan Ermeni köyleri ile ahalisi içinde oturan Türk köylerinde toplanıldı. Bu yürüyüş kar tipisi altında yapıldığından deve boynundan geçerken bazı kıtalar donma vak'alarından zaiyat verdiler. Meğerse bu deve boynunun tipisi meşhur imiş, bize hareket emrini veren ordu kumandanlığı bu tehlikeden bizi haberdar edebilirdi. Bu ihmal yüzünden vuku bulan bu vak'alardan çok üzülmüştük."

"Bir defa Palu ile Kiğı arasında gündüz gözüyle bir köye geldik. Her taraf bembeyaz karla örtülü. Yerleştiğimiz evin toprak örtülü damına çıktım. Etrafa bakınıyordum. Birkaç yüz metre ilerde karın içinde bir lekenin kımıldamakta olduğunu gördüm. Hemen arkadaşım Selâhattin ile fırladık ve kımıltı yerine yetiştik. Donmakta ve ölmekte olan bir eri kollarından ve bacaklarında tutarak taşıyıp köye getirip bir odaya aldık. Bizim tümenin alaylarından parakendeye kalmış bir Mehmetçik. Derhal ellerini ve yüzünü karla oğuşturarak mesaj yaptık ve onu ölümden kurtardık.

Kiğı'ya geldiğimizde, kasabanın camiinde onbeş kadar askerin ölmüş olduğunu ve halk tarafından gasil ve tekfin işlerinin yapılmakta olduğunu gördük. Meğerse bunlar Sarıkamış bozgunundan dönen ve yakalandıkları tifüs hastalığından ve sefaletten ölen askerler imiş. Bizim askerlere, bu manzarayı göstermemek için caminin kapılarını kapattım. Biz, sonra, Pasinler Ovasında eriyen karlar altından ne kadar ceset çıkarmıştık!

Pasinler Ovasına yerleştikten sonra ilk işimiz hastalıkla mücadeleye girişmek oldu. Bitleri öldürmek için erlerin çamaşırlarını etüvden geçirecek vasıtalarımız yoktu. Her gün, yemeklerden önce ve sonra kazanlarda çamaşırları kaynatıp bit öldürüyorduk. Ayrıca her kıta, günde bir saati bitlenmeğe tahsis ediyordu. Tifüsün başlıca sirayet vasıtası olan bu parazitleri yok edecek D.D.T. o zaman mevcut olsaydı yalnız bizim tümenden tifüsten ölen binlerce er ve subayın hayatları kurtulmuş olacaktı.

Fazla yorgunluk ve gıdasızlık dahi tifüs salgınının artmasına sebep olduğundan, Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey, askere gündelik istihkaklarının yarısı kadar gıda maddesi eklenerek verilmesini yazı ile kıtalara emretti. Fakat buna rağmen bazı hesap memurları ve iaşe heyetleri kanunun sarahati karşısında sorumluluktan çekinerek bu yazılı emri yerine getirmeğe cesaret edemiyorlardı. Tümen kumandanı, bu yüzden her gün taburları dolaşıyor, yazılı emrinin tatbikinden çekinen yüzbaşı rütbesine eşit rütbeleri olan hesap memurlarını yere yatırarak kıçlarına sopa atıyordu. Nihayet, dayak korkusundan bütün taburlar bu emri tatbik ettiler ve askerler de bir buçuk misli ekmek, et ve yağ yediler. Bu tedbirin salgının artmasını önlediği muhakkaktır. Ruslarda da hiçbir hareket mevcut olmadığından ordu ihtiyatı olan tümenimiz üç bin kadar zayiat ile tehlikeyi atlatabildi. Tümen, ilkbahara kadar bu bölgede kaldı.

1915 İlkbaharında, karlar erimeğe başlayınca, Ruslar yeni getirdikleri kuvvetlerle bizim sağ kanadımızdan ilerlemeğe başladılar. Van Gölü'nün kuzeybatısındaki bu bölge aşiretlerin milis süvari kıtalarıyla örtülüyordu. Ruslar Karakilise, Kılıçgediği Malazgirt üzerlerinden Muş'a doğru sarkmağa başlamışlardı. Ayrıca, bizden sonra Halil Bey'in komutasında yeniden teşkil edilerek İran Azerbaycanına giren birinci seferi kuvveti geriye atan Baratof adındaki Ermeni komutasındaki Rus birlikleri de Van Gölü güneyinden hudutlarımızı geçmişlerdi. Birinci Seferî Kuvvet Bitlis üzerine çekiliyordu. Turan yolunu Birinci Seferî Kuvvet daha açamamıştı ve bu çekilişte Ermeniler Van havalisinde büyük vahşetler ve katliamlar yapmışlardı.

Bu durum karşısında Üçüncü Ordu, bizim tümeni kendi sağ kanadını korumak için Van Gölü Kuzey bölgesine yollamak kararını verdi. Hemen Hınıs'a hareket ettik. Hınıs'tan sonra, Muş istikametinde yürüyüşe devam ederken bir taburumuzu Bulanık'a gönderdik. Bu tabur Bulanık Güneyindeki sırtları işgal eden derme, çatma depo kıtasını takviye edecek ve burada komuta eden Yarbay Osman'ın (Koptegal Osman) emri altına girecekti."

Burada ismi geçmişken Tümgeneral Osman Nuri Koptegel'den biraz bahsetmek gerekir. 1874 yılında Erzincan'da doğan Osman Nuri Paşa 3. Ordunun güney yan emniyetini sağlamak maksadıyla Muş Talimgah Taburu ve Hacı Musa Bey gönüllülerinden oluşmuş bir birliğe komutayla görevlendirilmiştir. Adı Osman Bey Müfrezesi olan bu 1500 kişilik birliğin 5 topu vardır. Görev alanı Murat Nehrinin güneyidir.

13 Şubat 1916 günü Rusların Varto'yu kazanmaları üzerine Rus 4. Kolordusuna bağlı General Abasiyef grubunun Malazgirt-Bulanık istikametinde yapmış olduğu taarruzlara Osman Bey, müfrezesiyle karşı koymuş ancak düşmanı durduramamış, Abasiyef grubunun Muş'a girmesine engel olamamıştır.

General Abasiyef grubunun Muş ve Tatvan'ı alması üzerine Osman Nuri Bey Müfrezesi Bitlis'in kuzeyinde Rahva mevzilerine çekilmiştir. Bu mevzilerde görev yaparken Çapakçur (Bingöl) müfrezesi komutanlığına tayin olmuş.

Bundan sonra Bitlis'teki müfrezesine Ali Bey (Ali Çetinkaya doğumu : 1878, ölümü : 1949) komutanlık etmiştir.[44]

Tekrar Rahmi Apak'ın hatıralarına dönelim:

"Bu dağınıklık Muş şehrinde kesif bir halde bulunan Ermenileri şımartmış ve bunların bir isyan hareketine teşebbüs etmeleri korkusu başlamıştı. Zaten, Rus askerlerinin girdikleri ve girmek üzere oldukları bütün yerlerdeki Ermeniler onları kurtarıcı olarak karşılamakta, Türkler aleyhinde katliamlar başlamakta ve genç Ermeniler Rus ordularına katılmakta idiler. Bizim tümenin Muş'a gelmesi, hükûmeti ve Müslüman halkı rahatlatmıştır.

Tümenimiz, ertesi günü Tatvan civarında toplanmak üzere yürüyüşe devam etti. Tümen kumandanı bu arada Bitlis'e giderek vali ile görüşmek istedi.

Ertesi günü Tatvan'a beş, altı kilometre mesafede bir su başında çadırlarımızı kurduk.[45] Bir piyade alayımızı Tatvan'a gönderdik. Ve bu alay da bir tabur ile iki dağ topunu ileri karakol olarak Ahlat'a gönderdi. Ahlat'taki tabur sağ kanadını Van Gölüne dayıyarak doğuya ve kuzeydoğuya karşı bir müdafaa mevzii hazırlamak emrini aldı.

Birkaç gün sonra Halil Bey'in karargâhı da Bitlis'e gelmişti. Bizim Beşinci Seferî kuvvetimiz ile Birinci Seferî Kuvvetin adları değiştirilerek bizimkine 52. Tümen ve diğerine 51. Tümen adı verildi. Sonradan gelen ve Kâzım Bey (Kâzım Köprülü) komutasındaki diğer tümen ile birlikte üç tümenden teşkil edilen 18. Kolorduya Halil Bey Kumandan tâyin edildi. 51. Tümen Kumandanlığına da Yarbay Ali İhsan (Sabis) tayin edildi. Bu esnada ben de yüzbaşı olmuş ve kurmaylığım tasdik edilmiş idi."

Burada Halil Bey isminin Bitlis'te yaşlılar arasında sık sık zikredildiğini ve yiğit bir insan olarak övüldüğünü ve tanındığını belirtmek isterim. Hatta onun şahsında Halil Bey fıkrası da dillerden düşürülmez. Bunda, Halil Bey'in Bitlisli, Vanlı milis kuvvetleri ve aşiret reisleriyle kurduğu diyaloğun ve iş birliğinin önemi büyüktür. Bitlisliler, Muşlular, Vanlılar bölgede görev yapan, acı günlerde doğu halkının yanında yer alan Halil Beyleri, Kâzım Özalpları, Osman Koptagelleri, Ali İhsan Sabisleri ve onların silâh arkadaşlarını her zaman şükranla yad etmeli ve hatıralarını canlı tutmalıdır.

Yeri gelmişken bir hususu belirtmekte yarar vardır. Tahta çıkan padişahın, isminin o yıllarda doğan çocuklara ad olarak verilmesi Bitlis ve yöresinde

(44) **Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar,** Harp Akademileri Komutanlığı Yayını İstanbul 1983.

(45) Bugün Tatvan'a 5-6 km. mesafede bir tümenin çadır kuracağı genişlikte ve suyu olan bir alan yoktur. Burası ancak kümbet, (norşen) Güroymak su kaynağı veya Duap olabilir. Ancak Duap Tatvan'a 20-25 km. Güroymak ise 25-30 km. mesafededir.

bir gelenek halini almıştır. Yüzlerce Hamit, Reşat, Abdülmecit adlarına belli kuşaklar içinde rastlamak mümkündür. Benim Babamın adı Reşat, dedemin kardeşinin adı ise Hamit idi. Bu gelenek çerçevesinde 1914, 1915 yılları arasında bölgeye gelen komutanların adları yeni doğan çocuklara ad olarak verilmiştir.

Tekrar Rahmi Apak'ın hatıralarına dönelim,

"Birinci Cihan Savaşında ilk kavgaya Ahlat kuzeyindeki tepelerde girdim.

Parlak ve güneşli bir sabah, tümen subayı Diyarbakırlı Alicenap'ı yanıma alarak, Ahlat'taki piyade taburumuzun muhabere tertiplerini görmek üzere Tatvan'a doğru hayvan üzerinde yürüyüşe çıktık. O zaman tümenlerde binek otomobili yoktu. Yarım saat kadar yürüdükten sonra Ahlat yönünden top sesleri gelmeğe başladı. Hemen hayvanlarımızı süratliye kaldırdık. Tatvan'a geldiğimiz zaman, alayın Tatvan'daki diğer iki taburunun dahi yürüyüşe geçmekte olduğunu görerek alay kumandanına hızlı yürüyüş tavsiyesinden sonra hayvanlarımızı dörtnala kaldırdık. Yarım saat sonra Ahlat'a yaklaştık. Tabur Ahlat ilerisinde, doğuya karşı cephe almış, taarruz eden Ruslara karşı savunmada. Durumu iyi görmek ve ona göre arkadan gelmekte olan diğer iki taburun yapacağı işi düzenlemek için, taburun en sol kanadının bulunacağını kestirdiğim yüksek bir tepeye doğru dörtnala tırmandık. Yarı yolda bir atlı bırakarak gelecek iki taburun bizim arkamızdan aynı istikamete sürülmesini alay kumandanına söylemek vazifesini verdim. Bu tepeye çıktığımızda, otuz kadar yerli milis atlısının tepenin arkasına çekilerek arasıra havaya ateş ettiklerini gördüm. Halbuki Ahlat'taki tabur kumandanı kendi sol kanadını korumak için bunları bu tepenin üzerine göndermiş. Bunlar ise, tepenin düşman tarafından yani doğuya bakan yüzünde mevziye girecekleri yerde, tepenin arkasına çekilmişler, hayvanlarının yanına oturmuşlar havaya kurşun atıyorlar. Hemen hayvanlardan indik. Emir subayı Alicenap bunları mevziye sokmağa çalışırken ben de dürbünümü çıkardım ve taburumuzun cephesine ilerlemekte olan Rus askerlerini yandan gözetlemeğe başladım. Fakat birdenbire sanki yüzlerce güvercin bir anda yerden havalanıyormuş gibi, bir gürültü oldu. İleriye gönderilen milisler darmadağın kaçıyorlar. Bunlar neye kaçıyorlar diye hayretle bakarken tepenin kenarından üstüne birdenbire yanaşık nizamda yüzlerce Rus askerinin çıktığını görmeyeyem mi? Kırk, elli adım mesafede, süngüleri takılı, bağırarak ilerleyen bu Rusların manzarasını ömrüm boyunca unutamayacağım. Sarı sakallı ve küçük mavi gözlü hayaletler. Bereket versin ellerindeki tüfeklerin tetiğini çekmeği akıl etmeyerek bize doğru bağırarak koşuşuyorlar, ateş etselerdi kalbura dönerdik. Meğerse bunlar bizim iki dakika önce üstüne indiğimiz tepenin doğu kenarına kadar gelmişler, orada toplanmışlar ve Alicenap'ın ileriye sürdüğü milislere karşı hücüma kalkmışlar. Ateş etmemelerinden istifade ederek hemen geriye hayvanımın yanına koştum ve hayvana atlayarak dörtnala ben de kaçmağa başladım. Yüksek mevkide bulunan Ruslar bu defa ardımızdan şiddetli bir ateş açtılar. Sağımda ve solumda kaçan milislerin kimisinin hayvanı kimisinin de kendisi vuruluyor ve yerlere yuvarlanıyorlardı. Ben de hayvan üstünde hedefimi küçültmek için yumulmuş, kulaklarımın kenarlarından vızıldayan kurşunları dinleyerek uzaklaşmağa çalışırken hayvanımın birden bire öne tökezledi, yuvarlandı ve ben de topraklar içinde iki, üç takla attım. Hayvanım kır bir kısrak idi. Meğerse vurulmamış, fakat tökezlemiş lâkin ayağa kalkınca beni bırakıp kaçtı. Şimdi on adım koşuyor yere yatıyorum, tekrar kalkıp koşuyorum ve yatıyorum. Fakat kurşun yağmuru beni bırakmıyor. Rusların bağırtılarını işitiyorum. Bu esnada emir subayı Alicenap dörtnal yanımdan geçerken beni gördü. Vefakâr kavga arkadaşı beni bırakmak istemedi. Ateş altında geri döndü, ayağını uzattı. arkama terkiye bin dedi. Fakat o kadar yorulmuştum ki, binemedim: "Otuz kadar Rus atlısı geliyor, bin, yaya kaçamazsın" dedi. Fakat yine bineme dim. Bu esnada sahibi vurulmuş kaçmakta olan bir milis atını yakaladı, bana verdi, ben bu ata atlayarak kaçtım ve birlikte artık Rus piyade ateşinin tutamıyacağı bir alçaklığa eriştik. Tam bu esnada gelmekte olan alayımızın önündeki bölüğü göründü.

Perişan halimi erlere ve subaylara göstermemek için at üstünde kendime çeki düzen verdim. Her tarafımdaki tozları ve toprakları silktim ve bütün soğukkanlılığımı takınarak başta yürüyen bölük kumandanına yaklaştım: "Attan in bölüğü saf nizamına geçir, süngü taktır, tepeye süngülü hücüm..." emrini verdim.

Bir şahane manzara, ömür dolusu gider. Bölük Kumandanı Hakkı kısaca boylu, tıknaz ve Bulgaristanlı bir genç. Bölüğü derhal saf nizamına geçirdi, kılıç yerine kullandığı palasını sıyırdı ve safın ortası ilerisine geçti. Ölmeğe ve Öldürmeye karar vermiş bir kahraman. Güzel yüzünde bir gülümseme: "Haydi arkadaşlar, anamız bizi bugün için doğurdu..." diye haykırdı. Bir süngü duvarı, metin adımlarla ve hiçbir saf pürüzü yapmaksızın geçit resmi yapılıyormuş gibi ilerlemeye başladı. Ben attan indim ve yaklaşan tabur kumandanına diğer iki bölüğün sağa ve sola kademeli olarak takip ettirilmesini söyledim. Birdenbire başım dönmeğe ve midem bulanmağa başladı. Biraz uzaklaştım ve kusmağa başladım. Halbuki ağzıma bir lokma birşey koymamıştım. Sinirlerim o kadar bozulmuştu ki mütamadiyen kusuyordum. Hayvanımın dizginlerini tutarak çömeldim. Kustum, kustum, kustum. Olduğum yerde biraz sonra tepenin üstünden coşkun, Allah, Allah seslerini işittim. Hemen hayvana atlayarak dörtnal tekrar tepeye çıktım. Fakat tepenin üstünde kimseler kalmamış, beş, altı Rus ölüsü veya ölmeğe çalışan yaralılardan başka bizim bölük, tepenin düşman tarafına inmiş, bağırtılar, şiddetli ateşler: "Vur, at, tut, yürü..." sesleri.

Muharebe çok tuhaftır. Bakınız iş nasıl olmuş? Rus bölüğü tepeyi aldıktan ve bizi bu hale soktuktan sonra arkadan gelen yanlış bir emirle tekrar bu tepeyi terkederek geriye gitmiş. Rus tabur kumandanı, bu yanlış hareketi düzeltmek ve

bu önemli tepeyi tutturmak için atını sürerek bu bölüğün yanına gelmiş ve Rus bölüğünü tekrar tepeye sürmüş. Fakat iş işten geçmiş. Rus bölüğü tepeye tekrar çıkarken bizim kahraman Hakkı'nın askerleri açılmış ve süngü takılı bir halde tepeye ayak basmışlar ve Ruslara bir süngü hücumu yapmışlar. Ruslar bu hücumu kabul edemeyerek geriye kaçmağa başlamış, bizim kahramanlar da beş, altı Rus'u süngüledikten sonra kaçanların arkasına düşmüşler tepenin doğu kenarına gelmişler, vâdiye ve dereciklere doğru kaçan Rusların arkasından şiddetli bir ateş takibi ve süngü ile kovalamağa başlamış. Ben tekrar hayvandan indim. Bu defa beni, mukavemet edemediğim bir uyku bastı, hayvanı bırakarak tepenin ortasına uzandım. Güneş altında uyumağa başladım. Göz kapaklarım açılmıyordu. Uykunun mağlûbu oldum. Birdenbire düşman topçusu tepenin üstüne ateş etmeğe başladı. Gülleler sağıma ve soluma düşüyor, müthiş gürültü ile patlıyor. Yüz metre uzağa çömelmiş olan emir subayı "Baykurmay, vurulacaksın tepeden kalk yan taraflara kaç ... diye bağırıyordu. Bunu işitiyorum, fakat kalkamıyorum. Yüzde yüz ölsem yine uyuyacağım. Bu defa uyuyorum, uyuyorum, uyuyorum ...

Bereket versin Rus topçusu beş, on gülle attıktan sonra ateşi kesmiş. Çünkü tepe üstünde kimse kalmamış.

Seyislerim geldiler, beni kaldırdılar. Bize saldıran bütün Ruslar geri gitmişler. Ahlat'taki taburun cephesine saldıranlar da yakın mesafelere kadar sokulmuş ve hattâ bir, iki yerde bizimkilerle süngüleşmiş olmalarına rağmen kaçmışlar, muharebe sona ermiş.

Kasabaya indim. Telgrafhanede, yeni gelmiş Tümen Kumandanı **Bekir Sami Bey'i** buldum. Yaralı yarasız yetmiş seksen kadar Rus getirdiler".

Bu muharebede söz konusu edilen tepenin hangi tepe olduğunu şimdi tayin etmek mümkün değildir. Ancak mahalline gitmek ve araştırmak gerekir. Tepeyi yerinde tespit edip adına Kumandan Hakkı Bey tepesi adını vermek bir vefa borcunun ödenmesi demektir.

Bu kısa açıklamadan sonra hatıraları vermeye devam edelim.

"Tümen, çekilen Rusları takip etmek ve Bulanık diğer isimle Kop'u zorlamakta olan Rus kuvvetlerini geri atmak için harekete geçti. Güneş batmazdan iki saat önce küçük bir Rus kıtası yolumuzu kesmek istedi. Bu kıta, Bulanık'taki Rus kuvvetlerinden ayrılmış bir yancı olmalı idi. Yarım saatlik bir çarpışmadan sonra bu Rus yancısını geri attık. Bu havalide bazı Çerkez köyleri vardır. Bu köylerden aldığımız kılavuzlarla bütün gece yürüyüşe devam ederek ertesi sabah Bulanık'a geldik.

18. Kolordu, Van Gölü ile Murat Nehri arasındaki bölgenin savunması vazifesini almış ve 51. Tümeni ve Haçlı Göl - Murat Nehri kıyısına da bizim 52. Tümene tahsis eylemiş idi.

Bizim tümen için, Kop muharebeleri, kolordu için ise, göller bölgesi muharebeleri adı verilecek olan bu kavgalar iki ay devam etmiştir. Ruslar Bulanık'ı terk edip Malazgirt'e çekilmişlerdi.

Biz gelir gelmez Osman Bey'in tutunduğu Belican[46] sırtlarındaki siperleri tanzim ettik. Savunmaya çok elverişli bir mevzi yaptık. Solumuz Murat suyuna kadar uzanan geniş bir ova. Sağımız Haçlıgöl. Geldiğimizin dördüncü günü Ruslar bir saldırış yaptı. Bu, belki de bir keşif ve yoklama saldırışı idi. Bu güzel mevzide Ruslara mükemmel bir dayak attık. Çok kırıldılar ve dört, beş saat süren bir muharebeden sonra geriye çekildiler ve biz de tekrar Bulanık (Kop)'a girdik. Ruslar bine yakın ölü ve yaralı vermişlerdi. Beş on kadar esir de yakaladık. Esirlerle görüştüğümüzde Rus Malazgirt müfrezesinin dokuz on tabura yükseldiğini ve kumandanlarının Süleymanof[47] olduğunu öğrendim.

Ruslar, yediği dayaktan sonra bir hafta geçmedi, bütün cephemiz boyunca, üstün kuvvetlerle yeni bir saldırışa başladılar. Topçu kuvvetlerinin de arttığı görülüyordu. Bizim tümene de iki sahra bataryası eklenmişti. Bir de öküzle çekilir âdi ateşli ve eski Rus harbinden kalma grup bataryamız vardı. Bu bataryanın kumandanı da Bağdatlı Yüzbaşı Ferit idi. Yüzbaşı Ferit'in bataryası ileri mevzide yerleşmişti. Ruslar bu bataryanın yerini çabuk buldular, çünkü bataryа örtülü ve endirekt atış yapamıyordu. Topları meydanda idi. Seri ateşli iki Rus bataryası bu bataryamızı müthiş bir yok etme ateşi altına aldılar. Kahraman Ferit Bey bu kalkansız topların başından ayrılmadı ve ateş kesmedi. Halbuki bu kadarına da lüzum yoktu. Bir anda bir Rus güllesi Ferit Bey'in yanında bulunduğu topun ağzında patladı ve topun yedek cepaneleri tutuştu ve Ferit Bey kendi topunun başında alevler içinde yandı. Biz, o zaman Bulanık gerisindeki bu sırtın adını Ferit Bey tepesi koyduk ve kurmay haritasına da böylece işaret edilmesini Millî Müdafaa Vekaletine yazdık.

Tümen topçu Kumandanı Yüzbaşı Zihni Bey öç almağa karar verdi. Daha geriki sırtta, örtülü mevzide bulunan seri ateşli sahra bataryasının toplarını açığa çıkardı. Altı toplu Rus bataryasına ateş açtı. Rus bataryasının topları da açıkta idi. Ben, tümen kumandanı ile birlikte bizim bataryanın yetmiş, seksen metre açığında yandan bu düelloyu seyrediyordum. Rus topçusu çok sıhhatli ateş yapıyordu. Otuzar adım aralıkla duran toplarımızın arasına ve yanlarına Rus gülleleri yağıp duruyordu. Hedefin otuz metre uzağına bile tek bir Rus güllesi düşmüyordu. Bütün Rus gülleleri hedefin içinde patlıyordu, fakat Zihni Bey de yerinden kımıldamıyordu. Biraz sonra bataryanın solundaki topumuza bir tam

(46) Büyük mücadelelere sahne olan Belican bazı haritalarda Bellican veya Billican, güneyden kuzeye uzanan, kuzey istikametinde alçalan birkaç dağ dizisinden oluşur. En yüksek noktası 2850 m.dir. Nazik gölü ile Haçlı gölünün batısına rastlar.

(47) Süleymanof aslen bir azeri Türküdür. Bu savaşlarda istekli olmadığını her hareketiyle anlatır.

isabet geldi. Arası iki dakika geçmeden ikinci bir Rus güllesi onun yanındaki topun cephane arabasını yaktı ve iki erimiz ağır yaralandı. Zihni Bey hâlâ numara neferlerini geriye çekmiyor, kendisi de topların başından ayrılmıyordu. Sağlam kalan iki topla altı düşman topuna karşı ateşe devam etti. Fakat bu defa bir Türk güllesi bir Rus topunun içinde patlamasıyla beraber alevler çıkardı ve Rus bataryasının bütün numara neferleri, bataryayı ve topları bırakarak darmadağan geriye ve yanlara kaçtılar. Rus bataryası böylece susturuldu. Düelloyu Zihni Bey kazandı. Biz heyacan içinde kahraman topçu Kumandanımızı alkışladık ve üç, dört gün sonra da onun Binbaşılığa terfi ettiği hakkındaki Başkumandanlık emrini ona müjdeledik. (Zihni Bey 1945'te Tümgenerallikten emekliye ayrılan Zihni Toydemir'dir.)

Muharebe kızışıyordu. Bu defa, iki süvari alayından mürekkep bir Rus süvari tugayı bizim sol kanadımızın dört kilometre uzağından uzun bir yürüyüş kolu halinde sol gerimize doğru sarkmağa başladı. En solda bulunan iki toplu bir dağ bataryamız bu süvari koluna ateş açtı ise de Rus süvarileri bana mısın demiyerek ve istiflerini bozmıyarak yürüyüşlerine devam ettiler. Bir batarya topları da var. Bunlar Muş istikametinde yürüyorlar, bizim geri ile olan biricik yolumuzu kesecekler. Bütün kıtalarımız mevzilere muharebe hattına sokulmuş. Bir makineli tüfek takımı ile bir piyade bölüğü tasarruf ederek gerimize gönderdik ve arkamızı korumağa memur ettik. Gerimizdeki tehlikeye karşı sevkedebildiğimiz kuvvet ancak bu kadar. Geride seyyar hastanemizin Muş'a kaçmasını ve sıhhiye bölüğümüzün de bize kadar sokulmasını emrettik. Ayrıca erzak ve cephane kollarımızın da bütün erlerini iki bölük haline sokarak bir hesap memuru ile iki tabur imamının emri altında gerimizde savunma mevzii tutmalarını düşündük ve bunlara böylece emir gönderdik.

Her taraftan sarılıyoruz. Sağ kanadımızda kuvvet tasarruf etmek için Haçlı göle kadar uzanan bu kanadı geri alarak sağımızı ormanlık ve sarp Belican tepesinin yamaçlarına dayadık. Öğleden sonra kayıplarımız fazlalaşmağa ve cephedeki bölükler erimeğe başladı. Yanımıza kadar çektiğimiz sıhhiye bölüğünün etrafı yaralılarla doldu. Hafif yaralıları geriye gönderiyoruz, çünkü gerimiz düşman süvarisi ile kapanmış, sağımızdaki 51. Tümenle dahi irtibatımız yok.

Bu esnada caphenin tam ortasına doğru üç piyade taburundan mürekkep yeni bir Rus alayının gelmekte olduğunu görmiyelim mi? Altı kilometre kadar uzakta gördüğümüz bu alayın taburları yan yana ve bölükler saf nizamında ilerliyor. Subaylar at üstünde tüfeklere takılı Rus süngüleri güneş altında parıldıyor. Bir bataryamız, bu yanaşık nizamda yürüyen Rus alayına altı kilometreden ateş açtı, şarapnaller hedef üstünde duman çıkardılar, fakat alay istifini bile bozmadı, aynı tertipte ilerlemeğe devam etti ve bir müddet sonra bir vâdi içine girerek görünmez oldu.

Biz büyük bir endişe içindeyiz. Şimdi bu yeni Rus alayı cephemizin neresine yönelecek? Her tarafta zayıf haldeyiz. Taburlarımızın ve alaylarımızın ihtiyatları tükenmek üzere, tümenin de tek bir ihtiyatı kalmamış. Bu yeni Rus alayı ne tarafımıza yüklense orasını yıkacak, cephe çözülecek, gerimiz kapalı. 52. Tümen ölüme doğru gidiyor. Ne heyecanlı dakikalar ve saatler yaşadık. Bir saat sonra Rus alayı tekrar göründü. Sol kanadımıza doğru ilerliyor, çok nazik bir kanat. Tekrar otlar ve vâdiler içinde kayboldu. Şimdi solumuza bir darbe bekliyoruz, fakat tuhaf şey. Bu ne hal? Yeni Rus alayı geriye döndü ve cepheden altı kilometre kadar tekrar uzaklaştı. Bu hareket, üç dört saat yedi. Bu defa uzağımızda bir çark yaparak sağ kanadımza doğru yürüyor. Hesap ediyoruz, karanlık basmadan önce tesirli bir duruma gelemez. Düşman kumandanı neye sol kanadımıza yüklenmekten vaz geçti?

Biraz sonra gerimizden bir haber. Arkamıza sarkan kazak süvari tuğayı, bir alayı ile, bizim geri kollarımızdan kurduğumuz, müfrezeye yandan bir atlı hücum yapmış. Bunlar yanlarını korumayı bilmemişler. Kazaklar dört yüz kişilik müfrezemizin içine girmiş. Bir tabur imamı hesap memurunu kılıçla kesmişler. Müfrezemiz taşlar arasında darmadağan olmuş. Bereket versin bu taşlıklar içinde Rus Kazakları iyi yürüyememiş. Dağılan Mehmetler de beşer, onar gruplar halinde ateş etmekte devam etmişler, çokları kendilerini kurtarmış ve bir hayli Kazak da öldürmüşler. Diğer süvari alayı ise, hemen geri yakınımızdaki piyade bölüğümüzle makineli tüfek takımımıza karşı atlı saldırışa kalkmış. Rus süvari bataryası da bunlara karşı mevziye girerek bu atlı hücumu desteklemiş, fakat sarp taşlıklı arazide Kazakların hayvanları hızlı koşamamış, piyade bölüğümüz de mekineli tüfeklerle birlikte bunları şiddetli bir ateşle karşılamış. Ruslar hücumda muvaffak olamayarak geri kaçmışlar.

Geceyi, bütün cephede karşılıklı tüfek atışlariyle geçirdik. Teklifim üzerine, bölüklerden ikişer. üçer manga ayırarak sağ kanadımızda dört yüz mevcutlu bir ihtiyat topladık. Bir seri ateşli topçu bataryasını da buraya getirdik. Sabahleyin buradan bir karşı saldırış yapmağa karar verdik. Ne kolordu ile ve ne de sağımızdaki 51. Tümenle irtibat sağladık. Halimizi soran bile yok. Yarın sabah ne olacağız, acaba yeni Rus alayı bir gece hücumu yapar mı? Tümen kumandanı bu dört yüz kişilik ihtiyatın komutasını bana verdi. Eğer, bu kanada gelen düşman alayı bir teşebbüs yaparsa bu kuvvetle karşılayacağız, eğer yapmazsa, sabah erkenden bu kuvvetle saldırışa geçeceğiz, belki kendimizi kurtarırız.

Ben, sabaha kadar bu dört yüz kişi ile birlikte, süngüler takılı, uykusuz bekledim. Bataryaya da, mümküm mertebe fazla cephane tedarik ettik.

Şafak sökmeğe başladı. Karşımızda otlar içinde yere yatmış saklanmış Rus askerlerinin sayısı hakkında bir fikrim yok. Saldıracağız, ne olursa olsun. Mehmetçiklerin mânevi kuvvetlerinde hiçbir bozukluk yok. Anadolu yaylasının bu kahraman çocuklarına ve başlarındaki subaylara o kadar güvenim var ki...

Güneş doğudan yâni düşman tarafından parlamağa başladı. Dört yüz ağızdan birden: "Annem beni yetiştirdi, bu ellere yolladı, bu sancağı teslim etti, Allaha ısmarladı ..." şarkısını Belican dağlarının eteklerinde bağırdık. Sonra hep birden, yüksak sasle tekbir getirdik. Arkadan dört top birden şiddetli bir ateş açtı ve ateşle beraber dört yüz süngü parladı ve Allah, Allah sesleri... Hücuma kalkmıştık. Karşımızdaki Ruslar, tek tüfek atmadan otların içinden fırladılar ve arkalarına bakmadan kaçmağa başladılar. Sayıları ne kadar çokmuş? Hücumu durdurdum kaçanların arkasından öldürücü bir ateş açtırdım. Önümüzden kaçanlar binden fazla, fakat bir de ne göreyim sağ gerimizden, Belicen tepesinin ormanları, içinden binlerce insan daha çıktı. Bunlar da kaçanlara katıldılar, öndekilerden daha hızlı kaçıyorlar. Bizim, sağ gerimize kadar sokulan ve sarma çemberini tamamlayan bu askerler iki tabur imiş. Akşamleyin sağımıza gelen yeni Rus alayının iki taburu, onlar da darmadağın kaçıyor. Subayları kılıçları çekmişler durdurmağa çalışıyor. Kim dinler tamam üç bin Rus, dört yüz Türkün önünden kaçıyor. Topçu bataryamız kaçaklar üzerine ateş yağdırıyor. Doğrusu ben biraz ürktüm. Bunlar bizim azlığımızın farkına varır, dururlar ve geriye dönerler mi acaba diye düşündüm. Kovalayan askerlerimizi durdurdum, otların içine yatırdım. Yalnız ateş takibi ile iktifa ettirdim, tek yaralımız yok. Cephemiz sarılmaktan kurtuldu ve düşman panikledi. Yaralı yarasız esirler elimize geçti ve düşmana bir hayli insan kaybı verdirdik.

Çeşitli kaynaklardan derlediğimiz ve bölgemizle doğrudan ilgili olan hatıralara bu kadar geniş yer vermemiz ilk anda belki yadırganabilir. Ancak unutmamak gerekir ki bölgedeki mücadelelerle ilgili kaynaklar kıttır. Çoğu da eskimiş ve bunların kütüphane köşelerinde bir iki nüshası kalmıştır. Kaynaklar arasında eski harflerle olanları da vardır. Bu bakımdan bulabildiklerimizi bu kitapta toplamaya çalıştık. Bölgedeki istiklâl mücadelesini mevcut kaynaklardan derleyip burada sunarken gençlere ve öteki okuyuculara vereceğimiz bazı mesajlar vardır. O da bu toprakların kolay kazanılmadığı, kolay savunulmadığı ve hesabı bilinmeyecek sayıda ecdat kanına mal olan bu dağların, ovaların ne kadar kıymetli ve ne kadar kutsal olduğudur. Kaynaklar arasında doğudaki bu olayları birkaç satırla geçiştirenler vardır. Burada zikrettiğimiz ise olayları yaşatarak anlatmakta ve güzel bir üslupla mücadeleleri özetlemektedirler.

Bütün bu hatıralar bölgede savaşa katılmış komutanların hatıralarıdır. Mücadeleye katılıp da gazi olan Bitlisli, Muşlu ve Vanlı'nın hatıraları maalesef toplanamamış ve aradan geçen yetmişbeşyıl içinde de çoğu unutulmuştur.

Şimdi R. Apak'ın hatıralarına dönelim.

Şöyle, böyle, iki aydan beri Haçlı göl ile Murat suyu arasında mevzilerde üstün Rus kuvvetlerine karşı savaştık durduk. Ordudan durmadan yardım istedik. Bir, iki güne kadar mühim takviye birliklerinin gönderileceği bildirildi. Sabredilmesi nasihat edildi. Biz bir, iki gün değil on gün sabır ve mukavemet ettik. Ruslara durmadan takviyeler geldiği halde bize yardıma gelen olmadı.

Düşman Üçüncü Ordumuzun sağ kanadında yaptığı yığınak ile Muş ve Bitlis üzerine yürüyerek memleketin geniş bir kısmını istilâ etmek ve Üçüncü Ordumuzu sağından geniş bir kuşatmaya almak kararında idi. Karşımızdaki Rus askerlerinin Liz-Bitlis-İstanbul parolasını ağızlarından düşürmediklerini casuslardan öğreniyoruz. Erzurum ilerisindeki esas kuvvetlerimiz ise, oradan karşı saldırışa kalkarak Rusların bizim tarafa kuvvet kaydırmasını önlemeğe teşebbüs etmediler. Belki de edemediler, çünkü Sarıkamış bozgunundan kurtulup gelen kuvvetler henüz maddeten ve manen kâfi derecede gelişememişlerdi demek. Nihayet, Muş bölgesini kurtarmak için iki tümenli yeni bir kolordunun solumuza getirilerek Abdülkerim Paşa komutasında sağ kanat grubu adı ile teşkil edilecek kuvvetle düşman aleyhinde yeni bir hareket kararlaştırıldığını öğrendik, fakat gecikmişlerdi. Düşman Van Gölü - Murat Suyu cephemize yani 18. Kolorduya karşı taarruza tekrar geçmişti.

Bu son taarruza karşı aynı cephede kaç gün dayandığımızı şimdi kâti olarak hatırlamıyorum. Hatırladığım birşey varsa tümen mevcudumuzun yarısını kaybetmiş olmamız. Bir zaman geldi ki, cephenin bütün uzunluğunda bir mangacık ihtiyatımız bile kalmadı. Gözlerimiz kuzeye çevrilmiş, Murat istikametinde yardımcı kuvvetleri bekledik durduk. Nihayet günün birinde öğleden sonra Murat suyunun üzerine topçu şarapnellerinin düşmeğe başladığını ve bazı piyadelerin suyu yürüyerek geçmekte olduklarını gördük. Yardımcı kuvvet gelmişti, fakat yukarda dediğim gibi geç kalmıştı. Çünkü aynı gün mevziimizin gayet zayıf olan sol kanadına bir Rus süvari alayının yaptığı atlı hücum neticesinde bu kısmın bozulduğunu ve bu bozuluşun şimşek gibi bütün cepheye siyaret ederek Haçlı Göl - Bulanık arasındaki bütün askerlerimizin dağınık bir halde geriye sökün ettiklerini gördük. Hiçbir ihtiyatımız kalmadığından boşalan yeri tıkamak ve yamamak mümkün olmadı, fakat ne düşman süvarisi ve ne de piyadesi derhal istekli bir takip yapmadığından Belican sırtlarının vücuda getirdiği tabiî perdenin arkasında, dağılmış birliklerimizi tekrar Bulanık'tan on beş kilometre geride bir kuru vadi gerisinde tümeni akşama doğru tekrar topladık.

Şimdi ismini hatırlamadığım bu vadi gerisinde kendimizi derleyip toplamağa zaman kazanmak için üç, dört kilometre ilerimizde bir artçı taburu bırakmıştık. Düşman bu tabura taarruz etti ve şiddetli bir döğüş başladı. Ben bizzat taburun bulunduğu yere gitmiştim. Akşam yaklaşıyor, tabur biraz sonra çekilecek, fakat geriye nakledilecek birçok yaralılar var. Tabur hekimi sakallı ve iriyarı bir adam. Sargı mahallinden ayrılmıyor, son yaralılara hizmet ediyor. Tabur yavaş yavaş mevziini boşaltarak geriye esas mevzie çekilmeğe başladı. Doktor yaralılarını terkedemiyor. Bu esnada bir bölük kadar Rus süvarisi saldırdı, fakat zayiatla geri püskürtüldü. Bunların arasından bazıları avcı hattının içine girdiler ve bir Rus Kazağı[48] da doktorun yanına kadar sokuldu. Doktor bunu

(48) Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar** Ankara 1987 Buradaki **Rus Kazağı** Türk Kazakları ile karıştırılmamalıdır. Rus Kazaklarına Kazsak denilmektedir, bk. sf. Kazak Türkleri s. 258, 347, 348, 352, 397, 458 Rus Kazakları: 160, 226, 332.

görünce yanında bir çakısı bile bulunmadığından kendini kurtarmak için atına atladı, bu defa Rus Kazağı doktorun ata bindiğini görünce kendine saldıracak diye korktu geriye kaçmağa başladı. Bu kaçıştan doktor cesaret alarak Kazağı kovalamaya başlamasın mı? Aman Allah! görülecek bir manzara. Daha geride diğer Kazaklar da kendi arkadaşlarını taklid ederek defolup gittiler, doktor da son yaralıyı kendi hayvanına bindirerek geri geldi. Muharebe bu neler olur!...

27. ve 29. Tümenlerden mürekkep yeni kuvvetlerin düşman sağ kanadında görünmeleri onun takip hareketlerini önlemiş ve o gece daha fazla ilerleyememişti. Biz, aldığımız emirle ertesi sabah tekrar taarruza geçtik. Düşman, terkettiğimiz Belican sırtlarında bir batarya topçu refakatında bir alay kadar artçı bırakmıştı. Biz iki koldan ilerledik ve sol kolumuzdan yani düşmanın sağından kuşatmağa başladık.

Soldan giden kolumuzun öncü bölüğünün yanında tek bir âdi ateşli ve tophane mamulâtından çakaralmaz balyemez topu vardı. Düşman bataryası, Belica'nın teşkil eylediği belde mevzi almış, cepheden gelen sağ kolumuza şiddetli ateş açmıştı. Biz bu bataryanın yanına düştük ve balyemez topunu taşlıkların arasına yerleştirdik. Hiç unutmam, sekiz yüz metreden düşman bataryasının yanına ateş açtık. Eğer yanımızda tek bir makineli tüfek olsa idi bu dört Rus topunu bir iki rafal ateşi ile geçirmek işten değildi. Balyemezin [49] ilk mermisini Rus bataryasına gönderdik, fakat iyi bir isabet sağlayamadık. Mübarek bir kere patlayınca namlusu yukarı kalkıyor ve şahlanıyor. Sanki attığı merminin isabetini kendisi de görmek istiyormuş gibi bir ayaklanması var. Bu sebebiyetten nişan bozuluyor, tekrar kuyruğundan sağa ve sola kımıldatarak nişanı düzeltmek lâzım. Bu zaman zarfında Rus bataryası iki topunu derhal bize çevirdi. .....

Topların alevini görmemizle birlikte iki Rus güllesinin, arkasına saklandığımız taşlara çarpıp müthiş bir gürültü ile patlaması bir oldu. Bu patlama kulaklarımızı sağır edecek kadar dehşetli. Düşman topları beş altı gülle attıktan sonra bizim balyemez aralık bularak ikinci gülleyi savurdu, ikinciyi atan sen misin? İki Çabuk ateşli Rus topu şimdi kesiksiz bir ateşe başladılar. Gülleler ne kadar isabetli düşüyor. Topçu subayı ve iki numara neferi ve ben taşların arkasına sindik. Eğer bu taşlar olmasa idi bizde ne at kalırdı, ne de kemik. Duman içindeyiz ve taşlardan kopan parçalar etrafımıza dağılıyor. Bundan istifade Rus bataryası koşum hayvanlarını rahatça getirdi ve üç topunu geriye kaçırdı. Yalnız bir top uzak mesafeden ve yandan zayıf piyademizin ateşleri ile koşum hayvanları vurulduğundan yerinde kaldı ve bizim elimize geçti.

(49) Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, cilt. I s. 157, **Balyemez**, Uzun menzilli topun ismidir. Bu top mucidi olan İtalyan Ballemezza'nın isminden gelir.

Akşam olunca tekrar Bulanık'a girdik. Düşman çekilmiş ve temas kaybolmuştu. Ertesi sabah ileri yürüyüşe devam ettik ve Malazgirt civarında bir düşman artçısına taarruz ederek kaçırdık."

Apak'ın eserinde sık sık sözünü ettiği iri taşlar Süphan dağından Muş'un Kozma dağına kadar geniş bir arazide yer yer geniş alanlara yayılmış vaziyette görülen, her biri birkaç ton iriliğinde siyah bazalt taşlardır. Çok sert olan bu siyah renkli taşlar, harp sahasında her iki taraf için siper olmuşsa da düz ovalarda at koşturmaya alışmış Rus Kazak süvarilerine esaslı engel teşkil etmiştir. Aynı taşlara Bellican dağlarında da rastlanmaktadır. Buna karşılık bölgedeki milislerin ellerinde bulunan atlar hem küçük yapıya sahip olduklarından hem de araziye alışkın ve yüksek hareket kabiliyetleri bulunduğundan her zemen üstünlüğü korumuşlardır. Kozma dağında gezerken bu iri siyah taşlar bizim de dikkatimizi çekmiştir. Karaya vurmuş fok balığı gibi gözün alabildiği kadar geniş alanlara yayılmış olan bu kayaların her biri Mehmetçiğe esaslı siper teşkil etmiştir.

Elazığ-Muş demir yolu yapılırken şirket, bu taşlardan istifade etmiş, tünellerin örülmesinde kullanmıştır.

Yeri gelmişken Bitlis, Tatvan, Ahlat yörelerindeki volkanik taşlardan da biraz söz etmek gerekiyor. Nemrut dağının attığı lavlar katılaşarak çevrede geniş taş yatakları oluşturmuştur. Toprağın hemen altında yer alan bu taşlar kesmeye ve yontulmaya çok elverişlidir. Havayla temas ettikçe sertleşir. Aynı taşlar Erciyes dağı çevresinde de vardır. Taş işçiliği bakımından Van gölü havzasıyla Kayseri yöresi arasında benzerlik vardır. Kırmızı kahverengi ve beyaz renklerin hakim olduğu bu taşlar, yörede taş işçiliğinin gelişmesine yardımcı olmuş, özellikle Ahlat başta olmak üzere çevredeki kümbetler ve mezar taşlarındaki zengin bir süsleme sanatının gelişmesine yol açmıştır. Bitlis ve Ahlat'ta bu gün her biri birer sanat eseri olan kümbet, cami, külliye, han, hamam ve köprü gibi yapılar bu taşlarla süslenmiştir. Evlerin yapımında kullanılan bu taşlar, şehirlere ilçe ve köylere estetik ve yeknasaklık kazandırmıştır. Bu bir örneklik, renkçe ve yapıca sağlanan uyum ne yazık ki yavaş yavaş yok olmaya yüz tutmakta yerlerini çirkin plastik renklere, boyanmış biriketlerle örülmüş beton yığınlarına bırakmaktadır.

Konuyu dağıtmadan sözü tekrar Apak'a bırakalım.

"Ben, en önde giden piyadelerle Malazgird'in doğusunda ve kasabaya yakın yol üzerinde ilerlerken bir taşlık yerde on beş yirmi kadar Rus yaralısına rastladık. Genç çocuklar, taşlar üzerine oturmuşlar, yatmışlar, yürüyecek halleri yok. Bizi görünce oturdukları ve yattıkları yerden selâm veriyorlar ve beni hayvan üstünde ve ünüformalı görünce tabiî Rusça: "Devletli efendim, size yalvarıyorum, beni kesmeyiniz..." diyorlardı. Kendilerine: "Türklerin harb esirlerini kestiklerini size kim söyledi?" dedim: "Subaylarımız öyle söylerler diye cevap verdiler". O halde sizi niye birlikte götürmediler de burada açıkta ve taş-

lar üzerinde bıraktılar?" dedim: "Çok acele kaçtılar, doktor da kaçtı" dediler. Burası Rus taburunun sargı yeri imiş. Hepsinin yaraları sarılmış, fakat vasıtasızlık ve acele yüzünden yaralılar terkedilmiş. Kendilerini iyi dil ile ve şefkatli bir insan olarak teselli ettim, sevindiler.

Yorgun, bitkin, uykusuz ve aç askerlerimiz ve subaylarımızla ertesi gün dahi Tutak istikametinde takip hareketine devam ettik. Günlerden cuma idi. Nihayet o gün, öğle zamanı grup kumandanlığı, takipten vezgeçilerek askerin derhal istirahat ettirilmesi emrini verdi.

Bir gün istirahatten sonra bütün grup tekrar ileri yürüyüşe geçti. Ruslar ufak tefek artçı muharebeleri yapıyorlar ve mütemadiyen çekiliyorlardı. Tutak bölgesinde hiçbir çarpışma olmadı, fakat Karaköse[50] düzlüğüne (Eleşkirt düzlükleri) doğru inerken Kariperoyiro Gom'u civarında bir tepenin üstünde, öncü alayımızın bir bölüğü ile dolgun mevcutlu bir Rus artçı piyade bölüğü haşmetli bir süngü kavgası yaptılar. Biz, yürüyüş halinde iken bu manzarayı iki kilometre uzaktan ve yüksekten seyrettik. Hattâ derhal yanımızda giden bir dağ bataryasını mevzie sokarak bu süngü çarpışmasına topçu ateşiyle yardım yapmağa çalıştık. Çünkü bazen Rus bölüğü geriliyor, bazen de bizim bölük geriliyerek ikisinin arası açılıyor. Kendi askerlerimize zarar vermeden bu atışı çok dikkatli icra etmek lâzımdı. Akşama doğru bu süngülü boğuşmanın yapıldığı tepeye geldiğimiz zaman, tepenin üstünde birbirlerine süngüyü sapladıktan sonra birlikte can vermiş yüze yakın Türk ve Rus askerinin serili bulunduğu korkunç manzarayı gözlerimizle görerek şehitlerimizi selâmladık.

Ertesi günü, Ruslar bütün kuvvetleri ile iki kolordumuz karşısında ve Murat suyunun önünde bir savunma savaşı daha yaptılar. Bu kavgaya bütün kuvvetlerimiz katıldı. Taarruz başladıktan dört beş saat sonra Ruslar bütün mevzilerden çekildiler.

Bu muharebe, tam manâsiyle iki taraf için de hırpalayıcı oldu. O gün, muharebe meydanında can vermiş olan bir Rus yüzbaşısının cebinde, Rus sol kanat ordusunun buradaki savunma muharebesini tesbit ve düzenleyen ordu emrinin bir nüshası elimize geçti. ordu kumandanının ve kurmay başkanının imzalarını taşıyan bu ordu emrinde Rus kuvvetlerinin üç savunma grubu halinde tanzim edildiklerini öğrendik. Bu emri, ben tercüme ettim ve derhal kolorduya gönderdim. Karşımızdaki Rusların piyade, süvari ve topçu olarak miktarları bu emirden meydana çıkıyordu. Hatırımda kaldığına göre burada geriye sürdüğümüz Rus ordusunun mevcudu elliden ziyade piyade taburu, doksan süvari bölüğü ve yüzden fazla toptan ibaret idi. Bizim ise, mevcutları yarıdan aşağıya inmiş piyade taburlarımızın sayısı kırkı geçmiyordu, topçumuz da çok azdı.

(50) Ağrı. Eski adı Karakilise olan bu yerleşim yerine Karaköse de denmiştir. Karalık muhtemelen çevredeki siyah volkanik taşlardan yapılmıştır. Yapılar göz önüne alınarak verilmiştir. Karaköse veya doğrudan köse adı aynı zamanda, bölgede bir buğday türüne verilen addır.

Sabah, erkenden süvari bölüğü ile yola çıktık. kılavuzun birisini uca verdik. Birisini de yanımıza aldık. Karaköse'ye o zaman Karakilise derlerdi ve çok küçük bir mevkii idi, kasabaya beş kilometre yaklaştığımızda içinden alevler ve dumanlar çıktığını gördük. Aynı zamanda da şiddetli piyade ateşi sesleri geliyordu. Bizim daha ilerimizde hiç bir türk birliği olmadığına göre bu piyade ateşi kime karşı yapılıyordu. Kasabaya yaklaşınca, bir saat önce burasını terketmiş olan Rusların kendi piyade cephane sandıklarını petrol ile ateşlediklerini ve sandıklardaki piyade mermilerinin patlamasından bu seslerin hasıl olduğunu anladık. Ruslar, aynı zamanda kasabanın geniş meydanlığına binlerce ton arpa ve buğday yığmışlar, üç dört tane dağ gibi erzak ve zahire yığını. Bunların da üzerlerine petrol dökmüşler, alevler ve dumanlar bunlardan çıkıyor. Piyadelerimiz gelince bu yığınları söndürdü, geri hizmetimiz vasıtasızlık yüzünden darlık içinde idi. Yangından kurtardığımız bu yiyecek maddeleri bize faydalı oldu.

Karaköse Rus sınırına pek yakındı. Grup kumandanlığı, ileri hareketin durdurularak Murat suyu gerisinde savunmaya geçilmesi ve yalnız her tümenin bir taburu ile düşmanı mümkün olduğu kadar uzaklara kovalaması emrini verdi. Ben, bizim tümenden ileriye gönderilen takip taburu ile birlikte gittim ve Rus hududundan biraz içeriye de girdim. Sabah sabah erken hareket etmiştik. Öğleden sonra düşman artçıları ile çatıştık. Yanımızda iki dağ topumuz da vardı. Adını unuttuğum tabur kumandanı çiçek bozuğu yüzbaşının bu muharebeyi idarede gösterdiği gayret ve cesareti çok takdir ettim. Düşman artçıları bizden daha kuvvetli idiler. Buna rağmen, karanlık basıncaya kadar çarpıştık ve Rus artçılarını daha gerilere sürdük. Hava kararınca muharebeyi keserek geriye tümenin yanına döndük ve çok muhtaç olduğumuz rahat bir uyku ile geceyi geçirdik.

Erzurum ilerisindeki asıl ordumuzun hareketsizliğini gören Ruslar, kendi sol kanatlarının durumunu düzeltmek için oradan ayırdıkları kuvvetleri bizim grubun sol kanat gerilerine doğru sürmüşler. Bu hareketi bizim ordu çok geç haber almış. Yani sol kanat ve sol gerimiz tehlikeye girmeğe başladıktan sonra, solumuzda iki tümenli Dokuzuncu Kolordu vardı. Bu kolordu, Sarıkamış felâketini görmüş geçirmiş bir kıta idi. Yeni kumandanı, Selânikli General Remzi idi. Bizim henüz birşeyden haberimiz yok, Murat suyu gerisinde Küpkıran köyü önündeki sırtları tahkim etmekle meşgulüz.

Ruslar, bizim karşımızda dahi ilerlemeğe başladılar. Karaköse ovasına topçularını mevzilere sokuyorlar, görüyoruz. Bizim kıtalar da siper kazıyor. Biz de tümen muharebe idare yeri için istihkâm bölüğümüzden Teğmen Vahid'in nezareti altında sekiz on askeri çalıştırıyoruz. Fakat hepimiz ayakta bir yere toplanmışız. Mevziye girmiş olan Rus topçusundan bir batarya bizim yüz metre kadar sağımıza iki şarapnel gönderdi. Zavallı Teğmen Vahid'in kazdırdığı büyük çukurun içine düşerek can çekişmeğe başladığını gözlerimle gördüm. İki erimiz de aynı âkibete uğradı ve birkaç askerimiz de yaralandı. Tümen Kumanda-

nı Bekir Sami Bey de ayağından bir yara aldı. bilgisizlik ve dikkatsizliğe kurban olduk. Rus topçusu iyi yetiştirilmişti. Ben sonraki muharebelerde dahi bu fikrimi destekliyecek çok misaller gördüm. İkinci Cihan Savaşında dahi Alman ordusunu başarısızlığa uğratan faktörler arasında Rus topçusunun üstünlüğünün başta geldiğini Bolşevikler iddia etmişlerdir.

Sağ kanat grubumuzun solunun ve gerisinin tehlikeye düşmesi ve bu yönde ilerliyen Rusların durdurulamaması üzerine aldığımız emirle, Murat suyu gerisinde muharebeyi kabul etmeyerek öğleden sonra geri çekildik ve Kılıçgediği - Tahirgediği bölgesinde muharebeye hazırlandık.

Ertesi günü öğleden sonra Rusların sıkı bir saldırışına uğradık. Akşama kadar mevzilerimizde çok güçlükle tutunduk. Güneş batınca geriye çekilmek emrini daha gündüzden almıştık. Fakat muharebeyi karanlık basıncaya kadar devam ettirmek lâzım idi. Sıkı duruma düşen kıtaların bir ayak önce düşmandan kurtulup geriye gitmek için karanlığı nasıl iple çektiklerini, muharebeye girmiş kıtalar çok iyi bilirler. Mubarek güneş batmaz, gün her zamankinden fazla uzun görünür. karanlık, geri çekilecek kıtaların baş kurtarıcısıdır....

Evvelce de söylediğim gibi geri hizmet işinde ve bilhassa bu geri hizmetin bir kolu olan sağlık işlerinde pek yoksul idik. On bin kişilik bir tümenin kavga meydanında bırakacağı yaralıları geriye taşımak için ancak altı yaylı arabamız vardı. Bunun da ikisi kırılmıştı.

Düşmandan sıyrılmak için bütün gece yürüdük, fakat solumuzdaki 9. Kolordunun arkasına giren düşmanı durdurmak ve bu kolordunun gerek muntazam ve gerekse dağınık birbirlerini Murat suyunun doğusuna geçirmek ve düşmanı suyun batısında tesbit etmek üzere bizim tümenden bir alayın derhal işbu nehir geçidine gönderilmesi ve geçidin batısında bir köprübaşı tutulması emrini aldık. Bu nazik hareket için alayla birlikte benim dahi gitmekliğimi tümen kumandanı emretti. İki saat kadar batıya yürüdük ve sabahleyin geçit yerine geldik. Askerler, yarı bele kadar suya dalarak karşı tarafa geçmeğe başladılar.

Ben de, hayvan üstünde suyu geçerken, geri çekilişini korumak ödevini yüklendiğimiz 9. Kolordu Kumandanı Remzi Paşa'nın, maiyeti kurmay heyeti ile birlikte nehrin beri yakasına geçmek için aynı geçitten geçmekte olduğunu gördüm. Kendi kolordusuna mensup olmıyan ve fakat kendi kolordusunu kurtarmağa gelen bu bu alayımızın ne kumandanına ve ne de bana birşey söylemedi ve bir talimat vermedi. Yüzümüze bile bakmadı. benim talebim üzerine, maiyetindekilerden Kurmay Yüzbaşı Hüsrev[51] Bey ayrılarak bizimle geriye döndü ve tutulacak mevzii bize gösterdi.

(51) Burada ismi geçen kurmay subay Hüsrev Gerede'dir. Kendisine Gerede soyadını Atatürk vermiştir. Onun istiklâl Savaşı sırasında Bolu isyanı diye biten Gerede hadisesinde hizmeti geçmiştir. 1886 yılında Edirne'de doğmuş 1962 yılında İstanbul'da ölmüştür. İstanbul-Teşvikiye oturduğu caddeye Hüsrev Gerede Caddesi adı verilmiştir. Gerede 1914—1917 yılları arasında Şark Cephesi Kafkas Ordusu Harekât Şube Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Daima Atatürk ile birlikte olan Gerede, Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin, Rio de Janeiro büyük elçiliklerinde bulunmuştur.

Düşmanın bir süvari alayı, tam bu esnada işbu geçidi kapamak üzere buraya gelmişti. Bize karşı yaya cengine indi. Biz, köprübaşı mevziini genişletmek ve düşman topçusuna, geçidi ateş altına alacak, yakın mevziler bırakmamak için hemen saldırışa geçtik ve düşman süvari alayını geriye atarak ay şeklinde bir müdafaaya yerleştik. Aayımız o gün karanlık basıncaya kadar burasını elinde tutarak bütün 9. Kolordu birliklerinin, nehrin doğusuna geçmelerini sağladı ve en sonra kendisi de aynı geçitten doğuya geçerek çekilme hareketine katıldı.

18. Kolordu kıtaları, düşmanın yakın yoldan daima kendi gerisine düşmeğe çalışan takip hareketinden kurtulmak için doğuya geniş çark hareketi yaparak bir kavis üzerinde yürümek zorunda kaldıklarından bir günde gidilecek mesafeyi bir buçuk günde kesebiliyorlar ve çok uzun yürüyüşler yapıyorlardı. Bu yüzden geceleri dahi yürümek icabediyordu. Bu yürüyüşler bizi pek yordu ve bazı malzemenin terkedilmesine sebep oldu.

Muharebenin bir tuhaflığını daha gördüm. Ertesi günü güneye doğru geri yürüyüş yaparken sağımızda nehre yakın, uzunca bir yürüyüş kolunun gittiğini görüyoruz. Aramızdaki mesafe ancak üç kilometre. Biz bu kolu bizim 9. Kolordunun bir kıtası sanıyorduk, meğerse bu kol bir Rus takip kolu imiş. Onlar da bizi kendilerinden yani Rus sanıyorlarmış. Böylece birbirimizi rahatsız etmeksizin üç dört saat yanyana yürüdük. Bu yürüyüş kolu öğle zamanı bir mola verdi, fakat güneye karşı emniyet tertibatı aldı. Derhal düşman olduğunu anladık. Bu vaziyette onunla kavgaya tutuşmak bizim için çok tehlikeli olacaktı. Molasından istifade ederek alçak araziden yürüyüşe devam ettik ve onu oldukça, bu molası esnasında gerimizde bıraktık. Sonra bir tabur piyade ile bir batarya topu usturuplu bir surette mavzie sokarak bu yürüyüş arkadaşı kola ansızın şiddetli bir ateş baskını yaptık. Dağıldılar biz de kendimizi kurtardık.

Beş gün devam eden ve zaruret icabı büyük kavisler üzerinde yaptığımız bu geri çekiliş bize büyük yorgunluklar ve fedakarlıklara mal oldu. Bununla beraber subaylarımızın ve erlerimizin moral kuvvetleri hiç sarsılmamıştı. En küçük bir karışıklık ve intizamsızlık çıkmadı. Ali İhsan Bey'in kumanda ettiği 51. Tümen ile bizim 52. Tümen, bozgun ve intizamsızlık bilmeyen Orta Anadolu yaylasının saçilmiş erleri idi."

R. Apak, burada bölgedeki milislerden oluşmuş 400 kişilik bir piyade taburunun yaptığı kahramanca savunmayı anlatır. Ancak onların iyi eğitilmemiş olduklarını harp usul ve tekniklerini bilmediklerinden yakınır. Kazak süvarilerinin hücumunu yerde tam siper olarak karşılamaları gerekirken milislerin birden ayağa kalkarak ateş etmeleri zayiat vermelerine sebep olmuştur. Halbuki hücuma kalkan atlılar savunmaya geçmiş, olanların hatları arasına girebilse bile hayvanlar yere yatmış hedeflerden korkarlar ve sağa sola atlayıp çiğnemezler. Atlılar da kılıçlarını iyi kullanamaz ve yere yatmış piyadelerin soğuk kanlılıkla kullanacağı silâh kurşunundan kendilerini kurtaramazlar.

Şükran ve minnetle hizmetlerini yaddettiğimiz değerli komutanın bu tatlı ve heyecan dolu hatıralarını burada kesiyoruz. Kendisi bu bölgeden büyük fedakârlıklarla savaşan 51 ve 52. Tümenlerle birlikte Irak(Bağdat) cephesine gitmiştir. 51. ve 52. Tümenlerinin Kafkas cephesinden ayrılmasıyla büyük bir gediğin açılacağını ve cephenin zayıflayacağını belirten R. Apak nitekim bu endişelerinde haklı çıkmışlardır.

51. ve 52. Tümenler Hınıs, Muş, Bitlis, Cizre yolunu takip ederek Bağdat'a gitmiştir. Annem o tarihlerde Bitlis'ten geçen bu yorgun savaşçıları bize şöyle anlatırdı: Gün yoktu ki buradan asker geçmesin, Tatvan tarafına gittiklerinde sevinir, döndüklerinde endişelenirdik. "Hele Muş'tan gelip Bağdat'a giden askerler günlerce caddeden geçti de sonu gelmedi" O, sözün burasında güftesiyle onların marşlarından da bir ekleme yapardı. "Annem ben yetiştirdi bu illere yolladı..." Bu yorgun on binlerin bir cepheden bir başka cepheye soğuk iklimden sıcak iklime gidişleri Arif Nihat Asya'nın Bayrak şiirinde ne güzel anlatılır.

.....

Savaş bizi karlı dağlara götürdüğü gün,
Kızıllığında ısındık,
Dağlardan çöllere düşürdüğü gün,
Gölgene sığındık.
.....

Rusların Bulanık muharebelerinde ters yüz oluşları Türk ordusunun moralini düzeltmiş ancak onları fazlaca gerilere çekilişinin bir hikmeti olduğu gerçeği de gözden kaçmamıştır. Kuvvet toplamak, ikmal bölgelerine yaklaşmak gibi düşünceler, bu geri çekilişin altında yatan hakikatlerden birkaçıydı. Nitekim 1916 yılına girer girmez işgallerine yeniden başladılar. 20 Ocak 1916 günü Hınıs'ı zapt ettiler. Güneyde yaptıkları bu taarruzu ise, iki koldan yürütüyorlardı. Biri Murat nehri boyunca Malazgirt, Bulanık, Varto ve Muş diğeri ise Van'da toplanan birliklerle gölün kuzey ve güney kıyılarından haraketle Bitlis'e yönelikti. Güneye açılan bu iki kapı zapt edildikten sonra Diyarbakır'a her iki koldan erişmek kolay olacaktı.

Olaylar plânladıkları gibi gelişti. Hınıs üzerine yapılan hareketle birlikler gölün kuzey ve güney sahillerinde işgâle başladılar. Bir taraftan da on binlerce vatan evlâdının şehit olmasına rağmen düşen Erzurum'a girmişlerdir. Erzurum zapt edilirken Ruslar'ın 4. Kolordusu da Murat havzasına harekete geçmiştir. Murat havzasında yollar kalın kar tabakasıyla kaplıdır. Bölge halkı göç etmiştir. Yiyecek yoktur. Ormansız olan bu bölgelerde ısınma da önemli bir problem teşkil etmektedir.

ERZURUM'UN DÜŞMESİNDEN SONRAKİ DURUM

Erzurum'un düşmesinden bir gün sonra Türk birlikleri Murat havzasında Ruslarla yüz yüze gelmişlerdir. 3 gün süren muharebelerden sonra Varto'nun kuzeyindeki mevziler terk edilmiş Türk birlikleri Oğnut'a çekilmişlerdir. Bu çekilmeden istifade eden Ruslar; herhangi bir savunmayla karşılaşmadan Muş'a girmişlerdir. Bu tarihi Fahri Belen 17 Şubat olarak verir[52]. Muş işgal edildiyse de Kozma dağı ve çevresi Türklerin elinde kalmıştır.

Harekata devam eden Abasief komutasındaki Rus ve Ermeni birlikleri 20 Şubat 1916 günü Tatvan'a ulaşmış, bu bölgede bulunan Van Gölü Müfrezelerini geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. Bu müfrezelerin başında Osman Bey (Koptagel) ve Ali Bey (Çetinkaya) bulunmaktaydı. Osman Bey, Çapakçur Müfreze komutanlığına tayin edildikten sonra burada yalnızca Ali Bey kalmıştı.

Rus birliklerine komuta eden Abasief Bitlis'e saldırmadan önce Nazarbekof'dan yardım istemiştir. Van ve Muş'tan gelen takviyelerle 27 Şubat'ta Bitlis yönüne hareket edilmiştir. Bu toplanmayı ve ardından yapılacak saldırıyı bir Rus generalinden dinleyelim. Türklerin geri çekilişlerini, başarısız duruma düşüşlerini anlatırken heyecanlanan Rus Genarali Maslofski[53] **Umumî Harpte Kafkas Cephesi** adlı eserinde Bitlis'in zaptedilişini şöyle anlatmaktadır :

"... General Nazarbekof'un müfrezesi... Muş Ovası ile Muş şehrini işgal ettikten sonra General Abasief kıtaları Van Gölünün kuzey batı yönünde Tatvan'a gelebilmişti.

Bitlis yönüne doğru yapılan keşifte Bitlis civarında ve mevzilerde birkaç topla beraber takriben 6,9 taburdan oluşan birleşik bir kuvvetin bulunduğu anlaşıldığından tümen kumandanı, kolordu kumandanından ... takviye kıtalar verilmesini rica etmişti. Bu rica üzerine General Abasief müfrezesine Muş'ta bulunan Nazarbekof müfrezesinden 8. Kafkas Avcı Alayı ve 1. Labinski Kazak Alayından iki bölük ve Van-Azerbaycan Müfrezesinden 1. Sunjensko Kazak Alayı, 2 adet müstahfaz (korunmuş) taburu, 4. Avcı Topçu Livasının (Taburdan büyük birlik) 3. bataryası, Antranik'in 1. Ermeni taburu ile Amazaspa'nın 2. Ermeni taburu gönderilmiştir. (376 s.)

---

(52) Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1916 yılı Hareketleri** III. c. 25. s.

(53) **General Maslofski'nin Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin tenkidi,** Eserin metnini dilimize çeviren Mütekait Kaymakam : Niyazi. Genelkurmay Başkanlığı X. Ş. ce neşredilmiştir. Ankara 1935.

Maslofski'nin yukarıda Türk birlikleri için 6,9 tabur diye bildirdiği askeri varlığı, kitabı dilimize çeviren ve tenkidini yapan Nazmi Bey, biraz abartılmış olarak bulmakta ve şöyle eklemektedir:

"Bitlis'i örten Türk kuvvetleri Bitlis'in 10 km. kadar kuzeyinde Rehva Boğazı mıntıkasında bulunuyorlardı. Bu kuvvet, birlik itibariyle çeşitli ve çok görünürse de hakikatte 2000 tüfekten ibaretti. Hepsi 3 seyyar jandarma taburu (Muş, Bitlis taburlarıyla Elazığ, Van jandarma taburlarından birer bölük) Muş talimgâh taburu, bir hudut taburu, gönüllü, ihtiyat 2. alay ve çeşitli 18 top. (381. s.)

Genelkurmay Askerî tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığının yayınında ise [54] ise, bu Türk kuvvetlerini şöyle vermektedir :

"... Bitlis Boğazını savunan 8 piyade taburu, iki süvari bölüğü ve gönüllülerden birleşmiş 3000 kişi, 2000 tüfek, 13 toptan ibaret Türk kuvvetleri..."(41. s.)

Tekrar Masloffski'nin notlarına dönelim. Maslofski gerek Van gerekse Muş yöresinden gönderilen takviye kuvvetlerin tatvan'a geldiklerini, birliklerin Tatvan'da toplandıklarını ve hazır vaziyette beklediklerini belirttikten sonra Muş'un zapt edilmesiyle bu bölgedeki halkın eşya, araba ve yükleriyle gece gündüz hiç durmadan Bitlis'e doğru çekilip gittiğini ve Bitlis boğazını tutan birliklerin önünden geçtiklerini anlatmaktadır.

Maslofski Bitlis'e saldırış tarihini 14 Şubat olarak verir. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı'nın yayınında ise Ruslarla olan temasın 28 Şubat'ta sağlandığını ve 1 Mart'ta da Rus birliklerinin Bitlis'i işgal ettikleri kaydedilir.

Maslofski'nin bundan sonraki açıklamaları şöyledir :

"Bitlis Boğazının girişinin ilerisini tutmuş olan Türk birlikleri harbi kabul etmeyerek siperlerini terk etmiş olduklarından bu siperler Tatvan yönünden gelen birliklerimiz tarafından işgal edilmiştir. Boğaz içersine doğru biraz ilerlemiş olan askerimiz akşamdan evvel burada Türklerin karşı koymasına uğradıklarından geceleyin boğazın giriş tarafına çekilmişlerdir. Geceyi takip eden saatlerde Türklerin doğrudan Bitlis önünde sipere girdikleri ve sağ taraflarının Saak[55] köyünden Vanik köyüne giden yola kadar uzanmış oldukları anlaşılmıştır.

... Bütün gün zikredilen 3. kolun taarruzları devam etti. Sol kol başlarıyla Saak köyüne kadar ilerlemişti. Orta kol ise güçlükle ve kayıp vererek ilerlemiş ise de akşama doğru ileride bir tabur bırakarak esas mevkiine geri dönmüştür.

(54) **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II nci Cilt 2 nci Kısım Kafkas Cephesi, 2 nci ordu Harekâtı** 1916-1918 Ankara 1978.

(55) **Saak** Köyü diye kaynakta verilen köy Sak'tır. Yeni adı **Kırkbulak**'tır. **Vanik** ise bugünkü adı Dereağzı olan Vanek'tir.

Sağ kol ise arazinin fevkalâde sert arızalı olmasından kendisine gösterilen yöne doğru ilerlemeyi başaramayıp geceleyin orta kolun civarına dönmüştür. Bütün bu gün süresinde 300 yaralı asker nakledilmiştir. kollar bir arada cepheye saldırmanın dağlardaki fazla miktarda kardan dolayı mümkün olmadığının anlaşılması üzerine Tümen kumandanı, kendi emir subayı Şatilof'un teklifi üzerine cepheden Bitlis yolu yönüne doğru 17 (?) şubat gecesi bir hücumun yapılmasına karar vermişti. Gece saat 3.00'te orta ve sağ kolların piyadesi birleşerek topçu ve suvarileriyle birlikte ileriye doğru hareket etmişlerdir. Önde bulunan tabur tamamen Türk birlikleriyle temas kurmuş ve Türklerin ileri karakolları pek kolayca geri atılmış sabah 5.00'e doğru şehre girilmiştir. Bu tabur süratle bütün işleri halletmiş bulunuyordu. Piyadenin bir kısmı Türk mevzileri yönüne gönderilerek arkalarına doğru taaruz etmiş ve suvariler ise Siirt yolu üzerine sevkedilmiştir. Sabah 7.00'ye doğru savaş son bulmuş, kaçmayı başaramayan Türkler esir edilmiştir.

14 top elde edilmiştir ki bunların bazıları pek eski toplar idi...

Bitlis'in zaptından sonra öğle zamanı Antranik'in kumandasındaki 1. Ermeni taburu gece hücumundan evvel arkada bırakılmış bulunduğundan boğaza girerken izin almaksızın şehre girmiş ve bu taburun bir kısım askerleri (kendilerinin) Bitlis'li olduklarını ileri sürerek ailelerinin geri çekilen Türkler tarafından katledilmiş olduklarını (Bitlis'te) görerek birçok Türk ailenin toplanmış olduğu Amerikan Hastahanesine koşmuşlar ve intikam kasdıyla bunları öldürmeye teşebbüs etmişlerdir. Tümen kumandanlarının emriyle süratle sevkedilen Kazak bölüğü tarafından karışıklığın önüne geçilmiş ve olaya sebebiyet verenler hapsedilerek sükûnet kurulmuştur. (379. s.)

Eserin bu kısmını eleştiren Nazmi Bey, 3. Ordu Resmî Harp Gazetesinin 16. cildindeki bilgileri hatırlatarak şöyle demektedir:

"Maslofski'nin itiraflarından başka maalesef yalnızca böyle şehirlerde değil, bütün yollarda göçmenler de toptan öldürülmüşlerdir. (382. s.)

Bitlis'in zaptedilişi, gerek Türk kaynaklarında gerekse halkın hatıralarında kısaca şöyledir: Başhan merkez olmak üzere sağlı sollu civar dağlarda Türk birlikleri eli silâh tutan bölge halkıyla birlikte Rusların saldırılarına iki gün mukavemet etmiştir. Arazi kuvvetle tahkim edilmesine rağmen gece tipi ve fırtına içinde Rusların başlattıkları bir süngü hücumu ile kimin nereye gittiği belli olmamış, cephe yarılmış, yarılan cepheden Ruslar şehre girmiştir. (1.3.1916)

Bitlisliler o acı günü şöyle anlatırlar: Rahva'dan top sesleri geliyordu. Belediye tellâlları vasıtasıyla şehrin boşaltılmasını istiyor, çocuk ve yaşlıların güneye sevkedilmesini, erkeklerin ise ailelerine emin bir yer bulduktan sonra savaşa katılmalarını ilân ediyordu. Aslında günlerdir kuzeyden gelip güneye giden Türk göçmenleri bu felaketin habercisi olmuştu. Şehir halkının büyük bir

kısmı bu acı günü beklemeden güneydeki Sürüm, Tütü, Perhant, Hürmüz gibi daha pek çok köye yayılıp gitmiş, bazı aileler de daha güneye, Siirt'e, Silvan'a, Urfa'ya, Diyarbakır'a ulaşmışlardır.

Annem ise o günleri şöyle anlatırdı: "Kayın pederim Hacı Hamza telaşla eve geldi. Toplanın artık gidiyoruz dedi. Hemen alt kattaki kilere girdi bir teneke kavurma çıkardı, baltayla tenekesini yardı lavaş (yufka) ekmek arasına doldurdu. Böyle birkaç çıkın yaptı peyniri de ekmeklere sardı, yiyeceklerini bellerine bağladılar. Ben o zaman 13 yaşında yeni evlenmiş ve bu eve gelmiştim. Her şey bana oyun gibi geliyordu. Odama çıkmış yeni elbiselerimi giymiş, potinlerimi sıkıca bağlamıştım. Aşağı inerken ev halkının başta Hacı Hamza olmak üzere hep birlikte ağladıklarını gördüm. Benim şaşkın bakışlarım arasında Hacı Hamza'nın hıçkırıklarının fazlalaştığını gördüm. Karısına beni gösteriyordu. Yeni bir gelinin bu çocuksu hali anlaşılan ona pek koymuştu. Düğüne değil ölüme gidiyoruz dedi. Hemen ayağımdan potinleri çıkarttılar. Bana çarşıdan yapıp getirdiği Çarığa benzer yumuşak ayakkabılar, yün çoraplar giydirdiler, çarşaflarımıza büründük. Birkaç saat içinde de evi terk ettik. Ondan sonra o gece Sürüm köyünde kaldık. Daha sonraki günler kona göçe ta Silvan'a ulaştık."

Rusların her kritik durumda Bitlis cephesinde olduğu gibi süngü savaşına girişmelerinin dikkat çekici olduğunu burada belirtmek gerekir. Kuvvetli tahkim edilmiş bölgelerde son baş vurdukları hareket daima bu olmuştur.

Türk kuvvetleri ve gönüllüler Mutki yönüne çekilmiştir. Vali ve vilâyet memurları ise o zamanın mülki idarelerinden biri olan Mutasarrıflık merkezi Siirt'e nakledilmiş ve vilâyet işleri oradan görülmeye başlanmıştır.

Görevleri icabı şehirde kalan bazı subay ve memur, Ruslar tarafından esir edilerek şehrin kuzeyindeki Papşen Hanına götürülüp hapsedilmiş ve başlarına da Ermeni nöbetçiler dikilmiştir. Türkler bu nöbetçi Ermenilerden çok işkence ve hakaret görmeleri üzerine Ermeni nöbetçiler değiştirilerek yerlerine Rus nöbetçiler konmuştur. Burada belirtilen durum çeşitli hatıralarda verilen bilgilerle paralellik göstermektedir. Doğudaki hakim kanaat bölge halkının dilinde geçtiği gibi şöyledir: "Rus'tan çektiğimiz ne ki daha beterini bize Ermeni yaptı."

Bitlis ve Muş'un susmasından sonra Ruslar'a güneyin, İskenderun'un, Basra'nın kapıları açılmış görünüyordu. Ancak ikmâl noktalarından oldukça uzak bir çizgiye gelmişlerdi. Kış bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Yalnızca Bitlis ve Muş cephesinde değil, kuzey doğuda Erzurum'dan Erzincan'a, Karadeniz sahillerinde ise Rize'den Trabzon'a uzanan geniş bir cepheyi işgâl etmiş bu cephelerde aynı anda Türklerle savaşıyorlardı. Bu durum karşısında derin ve hayli uzun olan Bitlis ve Kulp vadilerinden geçmek Ruslar için oldukça riskli bir hareket olacaktı. Öte yandan 1915 Mayısında Malazgirt ve Muş ovalarını işgal ederken hazır ve bolca buldukları her türlü zirai ürün artık tükenmiş ve halk

köyüne kasabasına dönemediği ve baharda da ekin dikim yapılmadığı için ovalar bomboş kalmıştı. Üstelik tifo, tifüs salgını bölgede baş göstermişti. Ağrı'ya yığdıkları erzak çekilirken bizzat kendileri tarafından yakılmıştır.

Türklere gelince aylarca Çanakkale'de devam eden ezici ve kırıcı savaşlar ordunun asker ve subay varlığına büyük bir darbe vurmuştur. Sonunda o sulardan çekilip gitmişlerdi. Ama Türklerin kaybı büyük olmuştu. Öte yandan Doğu Anadolu'da, Doğu Karadeniz'de, güneyde Irak Cephesinde savaşlar devam ediyordu. Albay Mustafa Kemal, Çanakkale'den döndükten sonra Edirne'ye 16. Kolordu Komutanlığına getirilmişti. Başka bir cephe için Edirne'de hazırlık yapılırken Bitlis ve Muş'un düştüğü haberi gelmiştir. Millî Savunma Bakanı Enver Paşa kendisini hemen İstanbul'a davet etmiş kolordusuyla Doğu Anadolu'ya hareket emri vermişti. Öte yandan Diyarbakır yörelerinin korunmasıyla görevlendirilmiş 5. Tümen hemen Bitlis bölgesine sevkedilmişti.

M. Kemal aldığı emir üzerine kurmay heyetiyle beraber özel bir trenle 5 Mart 1916 günü Adana'nın Pozantı istasyonuna hareket etmiştir. Subayları arasında yer alan Şükrü Tezer[56], M. Kemal'in yaverliğini yapmaktadır. Kolordu'nun İstanbul'dan Bitlis'in Duhan deresine kadar olan yolculuğunu Şükrü Tezer'den dinleyelim:

Bu yolculuk ülkenin o tarihte ne şartlar altında bulunduğunu özellikle ulaşım ve ikmal yollarının elverişsizliğini yiyecek teminindeki güçlüğü anlatması bakımından da ilgi çekici olacaktır. Eserin dili günümüz okurlarına ağır geleceği göz önüne alınarak metnin bazı kelimeleri sadeleştirilerek ve günümüz Türkçesine yaklaştırarak verilmeye çalışılmıştır. Öte yandan eserde yanlış olarak geçen yer adları da düzeltilmiştir.

Ş. Tezer Anlatıyor: "Trenin Haydarpaşa'dan ayrılıp biraz yol almasından sonra kumandan Mustafa Kemal, bütün vagonları birer birer dolaşarak karargâh sabaylarını yerlerinde ve rütbe ayırt etmeksizin güler yüzle görüp hatır sormak suretiyle yanındakilere karşı çok yakın ilgi göstermiş ve ayrı ayrı iltifatlarda bulunmuşlardır...

Evet, karargâhı taşıyan özel tren pozantı'ya varmıştı.

O tarihlerde Alman firmalarının taahhüdü altında inşaatına devam olunan Toros ve Amanos tünelleri henüz işletmeye açılmamış bulunuyordu.

Bu itibarla, karargâh heyeti Pozantı'da ikiye ayrılarak birinci kafilede kumandan ve refakatlerinde:

---

(56) Şükrü Tezer, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, TTK. Ankara 1972.

1. Kolordu Erkânı Harbiye Reisi Kaymakam İzzettin (Çalışlar),
2. Erkânı Harp Yüzbaşı Neşet (Bora),
3. Yaver[58]Cevad (Abbas Güler)

beyler olduğu halde otomobille hareket ve 14 Mart 1332 (1916) tarihinde Diyarbakır'a varmışlardı.

Geriye kalan ve ikinci kafileyi teşkil eden karargâh şube müdürlerinden meydana gelen erkân ile diğer subaylar ve ağırlık kısmı da aynı gün ve kolordu Birinci Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Şemsettin Şener Bey'in başkanlığında hareket eylemişti.

Bu kafile, Toros yaylasından geçerek Yenice istasyonuna kadar karayoluyla ve oradan eski adı Hassa olan şimdiki Bahçe'ye kadar da trenle seyahat etmişti.

Buradan, Amanos dağ yolunu takiben İslahiye'ye kadar yine kara yürüyüşüyle ve oradan da tekrar trenle Katma[59] üzerinden Resülayn'a[60] gidilmişti.

Tren hattının o tarihlerde son durağı olan Resülayn'dan itibaren yine kara yoluyla ve Mardin'e uğrayarak yürüyüşe devam eder. İkinci kafile ancak 27 Mart 1332 (1916) tarihinde Diyarbakır'a varabilmişti.

Bu yürüyüş esnasında kolordu karargâhının geçirmiş olduğu çok tehlikeli bir olaydan burada bahsetmek isterim:

Resülayn'dan sonra kara yürüyüşüyle yola devam edildiği günün akşam üzeri Cercip denilen ve Deveboğan adiyle de anılan bir subaşına gelinmişti.

Akışı hayli hızlı görülen bu suyun geçit verip vermediğini ve ağırlık hayvanlarının da kolaylıkla geçip geçemeyeceğini anlamak için kafile kumandanı tarafından suyun öte yanına gönderilen istihkâm subayına bir tecrübe geçişi yaptırılmıştı.

Bu arkadaşımızın bindiği at, oldukça boylu ve kuvvetli olmasına rağmen suyu pek güçlükle geçebilmişti.

Bu durumda, subayların geçmesi bir dereceye kadar mümkün görülmüşse de yüklü ve kısmen de geride bulunan ağırlık hayvanlarının geçirilmesinde

(57) Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri** Sözlüğü Cilt I s.545 **Erkân-ı Harbiye Reisi:** Fırkalarda ekseriye yüzbaşı ve nihayet binbaşı, kolordularda ise Kaymakam (Yarbay) veya Miralay (Albay) rütbesine haiz bir zat bulunur. **Erkân-ı Harb:** ordunun Harb faliyetini hazırlayıp icraya, fen işlerini ifaya memur Ümera (Büyük rütbeli Zabitler) ve Zâbitan hakkında kullanılır bir tabirdir.

(58) **Yaver:** Yardımcı.

(59) Halep'ten bir önceki istasyon.

(60) Şimdiki adı **Ceylânpınar'dır.**

çok zorluk çekileceği ve esasen akşam karanlığı da basmak üzere olduğu düşünülerek geceyi suyun beri tarafında geçirmek niyetiyle subaylara ait çadırlar su kenarına kurulmuştu.

Konaklamak için uygun görülen bu yerin hemen yanıbaşı ve geri tarafında, bir boy derinlikte oldukça geniş ve tamamen kuru büyük bir hendek daha vardı ki burası, ana suyun pek fazla taşkın bulunduğu zamanlarda başlı başına suyun yatağı haline gelen bir dere olup, o gün için hiç bir yönden dikkati çekmemişti.

Karargâhın ağırlık kısmı da bu derenin gerisinde ve kendileri için konaklamaya daha elverişli yerde kalmıştı.

Bulunduğumuz bölgede o gün hava gayet uygun iken - sonradan anlaşıldığına göre - daha yukarı bölgeye şiddetli yağmurlar yağmış ve bu yüzden su, yükselip taşmaya başlayarak çadırların bulunduğu yere doğru genişlemek eğilimi göstermişti.

Ancak, gece yarısı ve uyku esnasında meydana gelen bu hal, nöbetçiler tarafından farkedilerek onların feryadı üzerine telâşla çadırlarından dışarıya fırlayan subaylar, korku verici büyük bir endişe ile karşılaşmışlardı.

Akşam üstü açık olan hava, gecenin bu vaktinde değişerek gökyüzünü kaplayan bulutlar ortalığı büsbütün karartmış, taşan sular gerideki kuru dereyi de tamamen doldurduğu için subayların, üzerinde bulunduğu yer, etrafı su ile çevrilmiş bir adacık haline gelmişti.

Sular durmadan yükselerek genişliyor, ada gittikçe küçülüyor ve dakikalar geçtikçe de tehlike artıyordu.

Bu durum karşısında anî karar vererek tedbir almak lâzım geliyordu.

Karargâh erkânı arasında bulunan tecrübeli kimseler tarafından ilk yapılacak işin, -Tanrının büyük bir lütfu olarak- ağırlık hayvanlarından bir kısmının, o gün akşam üzeri subayların konaklayacağı yere, çadırlarla birlikte indirilmiş olan diğer yüklerinden yararlanma yolunu düşünmeleri olmuştu.

Erzak çuvallarından ibaret olan bu yüklerle alelacele söktürülen çadırlar, bulunduğumuz yerin ortasına istif edilerek yatak, bavul vesaire gibi şahsî eşyalar da bunların üzerine konmuştu.

Aradan çok geçmeden sular karayı tamamen kapladığı için mevcut subaylarla birkaç nöbetçi asker, küme teşkil eden eşyaların üstüne çıkmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Büyük bir heyecan ve endişe içinde sonumuz ne olacağı kaygısında iken, bir taraftan da eşyalar arasında ele geçirilen flama direğiyle suyun yükseliş durumu takip ediliyordu.

Nihayet, hava büsbütün bozarak yağmur başlamış ve arasıra çakan şimşeklerin meydana getirdiği ışığın yardımıyle etrafımızdaki çok geniş bir sahanın, dehşet salıcı ve bütün şiddetiyle akan dalgalı sularla çevrilmiş olduğu görülüyor, bu durumdan, adeta deniz ortasında kalınmış korku ve heyacanı hasıl oluyordu.

Öyle bir an gelmişti ki; durmadan yükselen ve ortaya yığılan eşyaları 50-60 santim ve belki de daha fazla yüksekliğe kadar kaplayan akıntının tesiriyle neredeyse bu eşya ve insan yığınının, olduğu gibi sulara sürüklenerek boğulmaları çok mümkündü.

Özetle işimiz Allah'a kalmıştı ve bu vaziyetten kurtulmak ancak, nasıl ve nereden çıkacağı bilinemeyen bir mucizeye bağlıydı.

Bütün ümitler kırıldığı bir sıra içimizden sesi yükselen bir arkadaşın ezan-ı Muhammedî okuması, ana baba gününü andıran manevî ve tüyler ürpertici bir manzara yaratmış ve bu ruh haleti içinde, rütbe farkı gözetilmeyerek birbirleriyle helâllaşmaya başlamışlardı.

Geri tarafta bulunan karargâh erleri ise, azgın Cercip suları ortasında kalmış olanların her yönden ümitsiz durum karşısında çırpınıyor ve gerek bu çaresiz durum, gerekse gecenin karanlığı içinde en ufak bir yardımda bulunabilmek imkânsızlığı karşısında şaşırıp kalarak ellerinden hiç bir şey gelmiyordu.

Bunların başında bulunan karargâh kumandanı Yüzbaşı Mustafa[61] Bey'in gece vakti bulabildiği tek çare, yanlarında mevcut birkaç gemici fenerini yaktırıp suyun kendi taraflarındaki kıyısı boyunca aşağıya doğru dizdirmekten ibaret olmuştu.

Askerlerin sıralanıp tuttuğu bu fenerlerle, güya suya sürükleneceklerden yüzme bilenler, kendilerini bu ışıklara doğru atmak suretiyle canlarını kurtarmaya çalışacaklardı.

Halbuki, suyun çok şiddetli akışiyle zifirî karanlıkta mücadeleyi göze alarak kurtulma imkânı aramak değil, o heyacanlı sırada böyle bir şey düşünülemezdi bile.

Esasen, suların kümeyi yerinden oynatmasiyle üzerindekiler birbiri üstüne yığılarak bir anda ve tamamen çamurlu sulara gömülmeye mahkûm olup, bunlardan hiç kimsenin kurtulması düşünülemezdi.

Bu ümitsizlik içinde saat ve dakikaların geçtiği ve bir taraftan da hava açılarak tan yerinin ağarmaya başladığı sıralarda her an başa gelecek felaket ve facia ile karşı karşıya iken sık sık kontrol edilen suyun bir aralık olduğu yerde kaldığı görülmüştü.

(61) Tokat eski mebusu, merhum.

Bir müddet, bu durumu koruyan suların nihayet yavaş yevaş alçalmaya başladığı müşahade olunmuştu ki, bu hal, hepimizi yeniden hayata kavuşmanın sonsuz sevinci ve bayram havası içinde bırakmıştı.

Sabah olup güneş doğduktan nice sonra sular kümenin etrafından çekilmiş ve bu suretle meydana çıkan balçık çamur içine inmek mecburiyetinde kalınmıştı.

Bununla beraber gerideki kuru hendeği doldurup taşıran suların kolay kolay ardı arkası kesilmeyeceği anlaşıldığından nispeten daha uygun olan bu dereden geriye geçiş imkânı aranarak bulunduğumuz yerden bir an önce kurtulmanın çaresine baş vurulmuştu.

Bunun için de, karargâh ağırlık kısmının bulunduğu yerdeki ekmekçi takımına ait büyük hamur teknelerinin işe yarayacağı düşünülmüş ve karargâh kumandanı tarafından iki tekne yan yana çaktırılıp birleştirilerek kayık haline getirilmek ve iki ucuna da ip bağlanmak suretiyle vara gele şeklinde kullanılarak birer birer geri tarafa geçilmişti.

O gün akşama kadar devam eden bu ameliyeden sonra iki gün daha orda kalınmış, ancak, Resülayn'dan getirilen ve içine hayvanları da koyacak kadar büyük bir kayıktan istifade edilerek ana suyu geçmek mümkün olabilmişti ki; -kumandanla birlikte yola çıkan dört kişilik birinci kafile hariç- hemen hemen tam kadro halindeki ikinci kafile karargâh topluluğunun maruz kaldığı tehlike böylece savuşturulmuştu."

Diyarbakır'a 27 Mart 1916 günü varan Mustafa Kemal, Bitlis ve Muş cephelerine karşı büyük bir ilgi ve titizlik göstermiştir. Mustafa Kemal bu arada albaylıktan tuğgeneralliğe yükseltilmiştir. (8 Nisan 1916)

Mustafa Kemal ilk iş olarak gerek Bitlis ve gerekse Muş cephesindeki kuvvetlerimizin cepheye yerleştirilişleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu arada çevredeki milislere de çeki düzen veren Mustafa Kemal 16. Kolordu Komutanı sıfatiyle Sason ve Mutki bölgesinde Hacı Musa Bey komutasındaki birliklere de çeşitli emirler göndermiştir. Bu emirlerden bir bölümü şöyledir:

"1. Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey komutasında olarak Kerp - Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında Korsuvak, Hövükşiyan, Kepişan Ezirgirt istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş ovasına doğru sarkan düşman taciz edilecektir.

Hacı Musa Bey, 5. Tümenin Duhan Boğazının batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekata katılacaktır.

.....

3. Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5. Tümen komutanının emrinde olup her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4. Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle iş birliği yapacaklardır.

.....

Mustafa Kemal ayrıca yaptıkları incelemeler sonucunda Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalmış olan 5. Tümen karargahını ve bu tümenin düzeltilmeye muhtaç savaş çizgisini, bulındukları durumdan kurtarmak gereği üzerinde önemle durmuştur.

Aynı zamanda Muş cephesinin de düzeltilmesi gereği üzerinde duran Paşa, her iki yerin de düşmandan alınması hususunda kesin kararlıydı.

Ancak bu iş için girişilecek askeri harekattan evvel sözü geçen cephelerdeki birlikleri denetlemek ile askerlerin durumunu yakından görmeyi pek lüzumlu ve faydalı gördüklerinden bu maksatla Nisan ayının ilk günlerinde önce Bitlis cephesine gitmiştir.

Bu seyahatte kumandanın yanında aşağıdaki kimseler bulunuyordu:

1. Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam İzzettin (Merhum Orgeneral Çalışlar),
2. Sıhhiye Reisi Kaymakam Hüseyin (Millî Mücadele'de general olmuştur)
3. Topçu kumandanı Osman Senai,
4. Topçu mütehassısı Alman Von Berk,
5. Erkân-ı Harbiye Harekât Şubesi Müdürü Şemsettin (Şener),
6. Erkân-ı Harbiye İstihbarat Şubesi Müdürü Neşet (Merhum Bora),
7. Yaver Cevat Abbas (Merhum Gürer),
8. Emir Zabiti Şükrü Tezer,
9. Emir Zabiti Hayati (Riyaseti Cumhur eski Hususî Kalem Müdürü, merhum),
10. Mülhak[62] subay İsmail Hakkı,
11. Mülhak subay Ziver,
12. Süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet,
13. Süvari Takım Zabiti Sadık (Merhum),

Ş. Tezer, bölgeye yapılan seyahati şöyle anlatmaktadır :

"Diyarbakır'dan hareket edildi. Yol üzerindeki Ambar Çayı, o günler taşkın bir halde olduğundan köprüsü bulunmayan bu su, çok zorlukla geçilebilmiş

ve diğer kısımları uygun şartlar altında devam eden seyahatin üçüncü günü, Bitlis boğazı girişinde bulunan Ziyaret (Veyselkarani) mevkiine varılmıştı.

Ziyaret'e varıldığı gün, herhangi bir sebeple geri kalmış veya sonradan emir almış bazı subaylar kıtalarına katılmak üzere kendi başlarına cepheye giderlerken o civarlarda silâhlı dolaşan kişiler tarafından soyulup mevcut para ve eşyalarının zorla alındığından söz edilerek kumandana şikâyette bulunmuşlardı.

Bu işi yapan soyguncuların barındıkları anlaşılan ve Ziyaret mevkiine tahminen bir saat mesafede bulunan Koh köyüne bir manga atlı ile Süvari Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet Bey gönderilmiş ve bu subayın, başta köy muhtarı olduğu halde yakalayarak getirdiği kimselerin bazılarının üzerlerinde (o tarihlerde hemen hemen moda haline gelerek birçok subayın elbise altına giydikleri, İstanbul'un meşhur Ştayn ve Beyker mağazalarının satış malı olan) fantazi yelekler görülmüştü.

Bunlar, talan edilen eşya hakkında başlıca maddî delil teşkil ettiğinden Paşa'nın emirleriyle hemen orada ve Topçu Kumandanı Osman Senai Bey'in başkanlığında, Kolordu Şubesi Müdürü Kurmay Şemsettin, İstihbarat Şubesi Müdürü Kurmay Yüzbaşı Neşet ve Mülhak Birinci Mülazım İsmail Hakkı beylerin üye oldukları bir divanı harp kurulmuştu.

Derhal faaliyete geçen bu harp divanı tarafından yargılanan bu şakilerden 14 kişinin, cephe girişinde işledikleri silâhlı şakavet, genel asayişi ihlâl ve aynı zamanda vatanî vazifelerini görmek için cepheye giden subayların yollarını keserek para ve eşyalarını zorla almak suretiyle yaptıkları soygunculuk fiilleri tespit edilerek idamlarına karar verilmişti.

Bu hükmü ihtiva eden harp divanı kararı, cephe kumandanlığı selâhiyetine istinaden Paşa'nın tasdikiyle kesinleşerek hemen orada kurşuna dizilmek suretiyle infaz olunmuş ve keyfiyet şifreli bir telle Başkumandanlığa bildirilmişti.

Bölgeye pek büyük tesir yapan bu önemli icraattan sonra cephe gerisinde hiç bir zaman buna benzer herhangi bir hal ve asayişi bozacak en ufak bir hadise çıkmamıştı.

Ardından Ziyaret'ten hareketle 5. tümen karargâhının bulunduğu Bitlis yolu üzerindeki Duhan mevkiine gidilmişti.

Burada, birkaç günlük ikâmet esnasında kumandan, tümenin Gambos dağları üzerindeki ileri birliklerini teftiş etmişlerdi.

---

(62) Mehmet zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve terimler Sözlüğü,** Cilt 2, s. 612. **Mülhak Subay :** Katılmış Subay.

Bu teftişin ertesi günü şafakla birlikte Rusların, fırka sağ kanadındaki Kavakalan sırtlarına taarruz ettikleri haberi alınması üzerine, Paşa tarafından kendilerine verilen talimat dairesinde bu harekâtın idaresine Erkânı Harbiyeden Yüzbaşı Şemsettin ve Neşet Beyler memur edilmişti. Düşman taarruzu, kuvvetlerimizin sert karşı koymasıyla geri püskürtülmek suretiyle verimsiz bırakılmıştı.

Rusların yoklama nevinden yaptıkları teşebbüsleri böylece berteraf edilerek cephede sükûnet hasıl olması üzerine Paşa, genel durum hakkında fırka kumandanına gerekli emir ve talimatı verdikten sonra Siirt'e giderek iki gün de orada kalmışlardı.

Siirt'e gidiş sırasında kasabaya sekiz on kilometre mesafede bulunan Kezer suyunu geçerken meydana gelen üzücü bir olayı da burada kaydetmek isterim:

Köprüsü olmayan ve akıntısı oldukça fazla olan bu suyu geçiş sırasında, karargâha mensup Süvari Takım zabiti Mülâzım Sadık adındaki arkadaşımız, -gaflete kapılarak- ayaklarını ıslanmaktan korumak için üzengiden çıkarıp yukarıya kaldırdığı sırada hayvanın taşa rastlayan ayağı kayarak tökezlemesi üzerine dengesi bozulup suya düşmüştü.

Bu düşme esnasında dizginleri elden kaçırdığı için boşlukta kalarak bir müddet akıntıya kapılıp sürüklendiği ve birkaç defa da suya dalıp çıktığı sırada, ölümle pençeleştiğini gördükleri bu şanssız subayın imdadına yetişmek üzere elbiseleriyle birlikte suya atılan fedakâr iki süvari eri tarafından yakalanıp güçlükle kenara alınarak sudan çıkarılmış ve hemen Siirt Hastahanesine naklolunmuşsa da doktorların gösterdikleri bütün gayrete rağmen hayatını kurtarmak mümkün olunamayan bu arkadaşımızı, çok genç yaşta orada toprağa vermekle büyük bir hüzün ve elem içinde kalmıştık.

Siirt'te kalındığı sıra hemen hepimiz, orada meşhur ve keçi kılından yapılmış battaniye ile eldiven ve uzun konçlu çorap gibi bazı şeyler almıştık. Hattâ, Paşa da bir iki battaniye almışlardı. Refakatte bulunan Alman topçu uzmanı Von Berk'in de almış olduğu bu Siirt mamulatında, tesadüfen bit bulunması sebebiyle bu Siirt'ten ayrıldıktan sonra yolda tifüse yakalanan uzman yatırıldığı ilk seyyar hastahanede vefat ederek cesedi Almanya'ya gönderilmişti.

Silvan'a varışta, ordu komutanlığınca istenilmiş olan belgeler ve bilgilerin hazırlanıp gönderilmesini temin için yörede iki gün kaldıktan sonra Kulp yolu ile Şen cephesine gidilmek üzere hareket edilmiş.

Bu seyahatin ikinci günü yol üzerindeki Komlar mevkiinden geçerken biraz önce bahsettiğim askeri duruma ait malûmat ve raporla ilgili olarak ordudan bir şifreli tel daha alınmıştı.

Bu emre göre, kumandanı, cepheye ait işler hakkında sözlü izahat vermek ve bu suretle ordu ile temasta bulunmak üzere Diyarbakır'a gitmesi gerekli olduğu böylece yön değiştirilerek tekrar Silvan'a gelinmişti.

Ordu kumandanlığınca, Diyarbakır'ın merkez kabul edileceğinin anlaşılması üzerine bu durum karşısında Diyarbakır'dan Silvan'a nakli gereken kolordu karargâhı için burada bazı hazırlıklarda bulunulmasından sonra Diyarbakır'a gidilmişti.

Paşa, henüz o günlerde gelmiş olan ordu kumandanı ile temasta bulunmak ve bu arada nakil hazırlığını da tamamlamak için bir hafta kadar kaldıkları Diyarbakır'dan ayrılarak karargâhını Silvan'a nakletmişlerdir.

Kolordu karargâhını böylece yapılan nakil ve yerleşme işlerini takip eden günlerde Mustafa Kemal, evvelce yarım kalmış olan Muş cephesi seyahatini tamamlamak istemişlerdi.

Bu maksatla, 5 Haziran 1332 (1916) tarihinde Silvan'dan hareket ve 8 Haziran 1332 (1916) tarihinde Erkanı Harp Kaymakamı Nuri Conker Bey kumandasında bulunan 8. tümen karargâhına varılmıştı.

Cephe durumunu tetkik için tümen merkezinde bir gün kalan Paşa ertesi günü Galip Türker Bey'in Kozma dağındaki alayını teftiş etmiş ve öğle yemeğini de alay karargâhında yiyerek akşam üzeri tümen merkezine dönmüşlerdi.

O günün gece yarısından sonra tümen sağ kanadında ve Anduk dağlarının kuzeyinde 8. Alayın ileri karakol mevkiinde bulunan iki bölük kuvvetindeki müfrezesine, Rusların baskın yapmak suretiyle tümen cephesinin bu noktasına taarruzları başladığına dair sabahleyin alınan rapor üzerine kumandan, bu harekâtı idareye o günlerde binbaşılığa terfi etmiş olan kurmay Şemsettin bey'i memur etmişlerdi.

Paşa'dan aldıkları emir gereğince derhal mahalline hareket eden Şemsettin Bey, düşman taarruzunu, emrindeki alayla durdurmaya muvaffak olmakla beraber Rusların, ağırlık merkezini Kurtik dağlarında bulunan 35. Alay cephesine yönelterek daha ziyade o noktaya önem verdikleri ve 18. Alaya karşı ise nümayiş hareketinde bulunduklarına kanaat getirerek durumu bir raporla kumandana bildirmişlerdi.

Şemsettin Bey, geç vakit karargâha dönüşünde durumu, sözlü olarak Paşa'ya etraflıca anlatmış ve fakat, bu cephenin takviyesini mümkün kılacak zamanın elde edilmesine fırsat bulmadan, düşman aynı gece sabaha karşı, sözü edilen alay cephesinde yeni bir taarruza geçmişti.

Anî olarak yapılan baskınla ve kuvvetlerimiz gafil avlanarak başlamış olan bu muharebede, alay kumandanı dahil olduğu halde bazı subayların da şe-

hit düştükleri haber alınmış ve düşman saldırısı karşısında alayı geri çekmek mecburiyet hasıl olacağı, daha önceden anlaşılmıştı.

Bu durum karşısında tümence, cephe gerisindeki Şen mevkiinde ikinci savunma hattı olarak önceden meydana getirilmiş olan siperlerin belli başlı noktalarını, kurmayı ile birlikte atlı olarak dolaşmak suretiyle gözden geçiren kumandan, Kulp Geçidini bu mevziden mi, yoksa geçidin içerisine çekilerek içinden mi savunmak şıkları üzerinde ehemmiyetle durmuşlardı.

Paşa, bu incelemelerinde, sözü geçen siperler önündeki arazi durumunun düşman harekâtına daha ziyade elverişli olduğunu ve buna mukabil, birçok yerleri patikadan ibaret kulp Geçidinin ise, tümenin gerekince bütün asker ve ağırlıklariyle birlikte serbestçe çekilmesine elverişsiz bulunduğunu tespit eylemişlerdi.

Evvelce, hazırlanan siperlerin tutulması burada meydana gelecek muharebenin kaybedilmesi halinde bütün kuvvetin, esarete mahkûm olmak gibi sakınılması imkânsız bir sonuç hasıl olabileceği keyfiyetini gözden uzak tutmayan kumandan, tümence hazırlanmış olan söz konusu savunma hattının işgâlini, bu bakımdan sakıncalı ve tehlikeli görmüşlerdi.

Rusları, bir gün önce ve gece yarısından itibaren tümen cephesinde dörder taburlu altı alayla taarruza geçmeleri üzerine bu çok üstün düşman kuvvetleri karşısında cereyan eden şiddetli savaş esnasında maalesef, geri çekilme kararının tatbikinden başka çare kalmamıştı.

Bu itibarla Paşa'nın, gece karanlığından istifade ederek tümenin Kulp geçidinden çekilmeye başlaması, harp ve askerî harekâta ..... daha uygun olacağı kanaatiyle bu yolda verdikleri kararın tatbiki için fırka kumandanlığına gerekli tebligat yapılırken bir taraftan da o andaki muharebe durumiyle geri çekilme kararı ve yeni savunma mevzii hakkında şifreli telle ordu kumandanlığına bilgi vermişlerdi.

Çetin bir savaştan sonra tümenin düzenli geri çekilişini sağlamak hayli güç olduğu için harekâtı bizzat ele alarak idare eden Paşa, aynı zamanda Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey'i de artçı kumandanı yaparak emrine verdiği 18. Alayla tümenin geriye çekilmesini sağlamak gibi oldukça önemli bir işle görevli kılmışlardı.

Gerek ihtiyatta bulunan, gerekse cepheden çekilen kuvvetler, tümen kumandanı ve karargâhı da beraber olduğu halde geceleyin Kulp deresine çekilmeye başlamışlardı.

Ertesi gün kuşluk vaktine doğru arkası alınabilmiş olan geri harekât, kumandanın devamlı idaresi ve bazı durumlarda da yeni emirler vermek suretiyle tam bir başarıyla cereyan eylemişti.

Burada, Mustafa Kemal'in, herkesçe bilinen cesaret ve kahmanlıklarından canlı bir misal vermek isterim:

Yukarıda işaret olunduğu üzere kumandanın bizzat idare ettikleri bu harekâtta, birliklerin geride kalan en son parakende erleri de önlerinden geçerek görünürde hiç bir kimse kalmamış olmasına rağmen araziye hâkim bir noktada saatlerce dimdik ayakta duran Paşa, hâlâ yerlerinden ayrılmıyorlardı.

Bu durum karşısında, merhum Cevat Abbas'la ikimiz kabımıza sığamıyor ve neredeyse düşman takip kuvvetlerine esir düşeceğimizden endişe ediyorduk.

Buna sebep de; bulunduğumuz yere göre sağ kanadımıza isabet eden ve Kulp deresi batısına düşen oldukça yüksek rakımlı Genç dağları yamacında bir düşman müfrezesinin - her halde özel planlı bir maksatla olacak - fırkanın çekilme hareketine paralel olarak yürüyüş halinde bulunduğu dürbünle pek iyi görülmüş olmasıydı.

Buna rağmen ben ağzımı açamıyor, kumandanın verecekleri emri bekliyordum. Fakat Yaver Cevat'ın, o sabrını tüketmiş olacak ki:

— Atları emreder misiniz Paşam?

demesi üzerine, esasen, ne de olsa o andaki askerî duruma pek fazla canı sıkıldığı için ziyadesiyle hassas ve üzgün bulunan kumandan, oldukça sert bir ifade ile:

— Acele etmeye lüzum yok, hareket zamanını ben bilirim!

ihtarında bulunmuşlardı.

Dakikalar ilerledikçe endişemiz büsbütün artıyordu. Nihayet aradan bir müddet daha geçtikten sonra arkadaşım merhum Cevat, bütün cesaretini toplayarak tekrar:

— Paşam, kimse kalmadı, atları emreder misiniz?

diyecek oldu ama, bunu, dediğine ve diyeceğine bin pişman olmuştu. Çünkü Paşa, merhumu iyice haşlamıştı ve eliyle ilerisini göstererek:

— Karşıdan gelmekte olduğunu gördüğüm asker önümden geçip emniyete girmedikçe, buradan ayrılmayı hiç bir zaman düşünemem!.. buyurmuşlardı.

Birliklerin çekildiği yere doğru biz de bakıyor ve fakat arazi nispeten arızalı olduğu için -her halde biraz da heyecanımızdan olacak- hiç bir şey göremiyorduk. Ancak, Paşa'nın, eliyle işaret ettikleri tarafa baktığımız zaman, hakikaten, bir askerin oldukça yavaş yürüyüşle ilerlemekte olduğunu fark edebilmiştik.

Birliğinden ayrılıp geri kalan ve bu derece moralsiz yürüyen asker acaba yaralı mıydı? Bunu kestiremiyorduk.

Neden sonra bulunduğumuz yerin 40-50 adım kadar ilerisindeki yoldan geçtiği sıra, kumandanın emirleriyle yanına yaklaşıp gözden geçirilen askerin halsiz ve hasta olduğunu görmüş, aynı zamanda silâhı, cepheneyi ve sırtındaki çantasiyle güçlükle yürüyebilmesi yüzünden geriye kaldığı anlaşılarak durumu Paşa'ya arz etmiştik.

Bu durum, belki üzerinde durulmayacak derece basit ve ehemmiyetsiz bir olay olarak düşünülebilirse de, kanaatimce kolordu kumandanının, ordunun bir ferdine, bir askere karşı gösterdikleri bu derece yakın ve o nispette yüksek alâka dolayısiyle, bilhassa çok önemli bir anlam taşır.

Paşa, bu suretle, kıtaların en son neferini de emniyete almış olduktan sonra bile yerinden ayrılmayıp, gözlerini hâlâ düşman tarafında dolaştırarak şurada burada kalmış olması muhtemel Mehmetçik arıyorlardı.

Arkadaşım Cevat'la ikimiz, Paşa'nın yanından biraz geriye çekilerek, hatırımıza gelebilen çeşitli tehlike yüzünden Tanrı göstermesin herhangi bir kötü sonuçla karşı karşıya kalma felâketini, ihtimalden uzak görmüyorduk.

Bununla beraber kumandanın, bu ciheti, elbette ki bizden çok daha iyi takdir buyuracaklarına şüphe yoktu. Bu hakikat dışındaki sabırsızlığımızın hiç de yerinde olmadığını düşünürken o anda her türlü endişeye tamamen terk ile önümüzde duran Mustafa Kemal'in, kılı bile kıpırdamadan gösterdikleri eşsiz cesaretin hayranı olarak bulunduğumuz yerde susup kalmıştık.

Derin bir sükûnet ve sessizlik içinde geçirdiğimiz o heyecanlı dakikalarda Kumandan, -artık gerilerde kimsenin kalmadığına kanaat getirmiş olacaktır kiyerinden bir iki adım ayrılarak bize hitaben yumuşak ve fakat kesin bir ifade tarziyle:

— Çocuklar, şu topraklardan ayrılmaya gönlüm bir türlü razı olmuyor, saatlerce ve üzüntü ile hep bunu düşünüyorum, zihnim daima bununla meşgul. Bugün, çaresiz buradan ayrılacağım, fakat bir şartla ki o da, çok kısa bir gelecekte yine ve hem de yalnız buralara kadar değil, daha ilerilere gitmek için tekrar geleceğim!..

buyurduktan sonra ayrıca verdikleri emirle atlara binilerek geriye çekilen birlikleri takibetmek üzere Kulp deresine doğru hareket edilmişti.

Yüksek irade ve sınırsız ileri görüş sahibi bulunan Kumandanımızın, ayrılmaya bir türlü gönlü rıza göstermediği noktada, tam bir iman ve kanaatle söylemiş oldukları sözler hiç de boşuna değildi.

Gerçekten Paşa, çok yakın bir gelecekte, yalnız ayrıldığı noktaya kadar değil, daha ileriye, hem de düşmandan Muş'u geri almak suretiyle daha uzaklara giderek son çekilmenin ıstırabını kat kat telâfi edecek ve bu konuda sakınmadan belirttikleri kanaatleri de böylece gerçekleşmiş olacaktır.

Askerlik mesleğinde, daima üstün mevkii işgal eden mümtaz bir özellik vardır ki, bunu "harp talihi" olarak vasıflandırabiliriz.

İşte, Mustafa Kemal, bu olağanüstü özelliğe tam anlamıyla sahip bir kumandan idi.

Son muharebe durumunun gereğine göre belirli bir noktaya kadar çekilen tümen, burada yeniden seçilmiş olan savunma hattını işgal etmek suretiyle yeni bir cephe kurulmuş ve düşman tarafından gelecekte tekrarlanması muhtemel görülen taarruz hareketine karşı koyabilecek esaslı ve kuvvetli bir sınır ortaya çıkmış oluyordu.

Bu bölgede birkaç gün daha kalan kumandanın, tümene cephe hakkında gereken talimatı verdikten sonra yola çıkılarak 20 Haziran 1332 (1916) tarihinde karargâh merkezi olan Silvan'a dönülmüştü.

Bu bahsin baş taraflarında işaret edilmiş olduğu gibi, Paşa Diyarbakır'a ilk geldiği günlerde Bitlis ve Muş cephelerine önem vererek bu konuda ciddî surette meşgul olmuş ve her iki yerin düşmandan geri alınması gayesini takip eden hareket tarzı üzerinde gereken hassasiyeti göstermişlerdi.

Bu maksat, için de, her şeyden önce lüzumlu bütün ihtiyaçların sağlanması gerektiğine inandıklarından, bu işlerin en kısa zamanda tamamlanmasını hedef tutarak tümen kumandanlarına gerekli tebligat yapılmak suretiyle daha başlangıçta teşebbüse geçmiş bulunuyorlardı.

Bitlis ve Muş'un Düşmandan Geri Alınması Hazırlıkları

Kumandan Mustafa Kemal, Bitlis ve Muş'u düşmandan geri almak maksadiyle yapılacak taarruza hazırlık işlerinden bilhassa önem verdikleri yiyecek, giyecek meselesi konusunda tümen kumandanlariyle birlikte vilâyetlere de gerekli tebligatta bulunmuşlardı.

Kolordu kumandanlığınca taarruz hakkında fırkaya verilen emirde; lüzumlu hazırlığa başlaması, bu arada, önemli olan iaşe ve sair işlerin de tamamlanması çok açık bir talimatla bildirilmiştir.

Buna karşı tümen kumandanı Refet Paşa'nın (kolorduya gelen ve giden şifreli tellerin açılıp kapanması işi tamamen elimden geçtiği için gayet iyi hatırladığım ve hemen hemen şu genel ifade ile özetleyebileceğim) cevabında:

— Tümenin iaşe ve diğer ihtiyaçlarını uygun şekilde temin imkânsızlığıyla birlikte askerin bu işi başarabilecek durumda bulunmadığı ve bir teşebbüse geçilse bile Bitlis'in geri alınmasının mümkün olunamıyacağı ileri sürülerek sonunda ve şimdilik kaydıyla taarruz fikrinden vazgeçilmesi,

teklif olunuyordu.

Sırası gelmişken burada tarihî bir gerçeği ifade etmek isterim:

İşgale uğrayarak harabeye çevrilmiş bir yurt parçasının bu halde de olsa, düşman çizmeleri altından kurtarılması maksadıyla kolorduca yapılmış olan

tebliğe karşı tümen kumandanlığından alınan cevap metninin, başka şekilde, yani olumlu anlamda olmasına esasen imkân yoktu ve böyle bir şey de beklenemezdi. Çünkü; Paşa'nın ileride nakledeceğim hatıratında (yeni tümen kumandanı merhum Ali Fuat Cebesoy'la birlikte) Bitlis'e ikinci defa seyahati meydana geldiği sıra, teftiş münasebetiyle 14. Alay merkezine giderlerken Bitlis'ten buraya kadar olan mesafeyi, eski fırka kumandanı dört saat olarak ifade etmiş olduğu halde, bu mesafe normal yürüyüşle iki saatte katedilmiş ve bu hadiseyi Paşa, 30 Ekim 1332 (12 Kasım 1916) tarihli hatıratında aynen: "Refet Paşa, buraya kadar olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor." şeklinde kaydetmiştir.

Şimdi, tümen kumandanının yukarıya kaydettiğimiz cevabına gelelim:

O tarihlerde yalnız 5. Tümenin değil, genel olarak bütün birliklerin, önemli olan yiyecek giyecek meselesinden başka, askerî ihtiyaçtan techizat ve mühimmat gibi birçok harp malzemesi de noksandı. Fakat bunlara karşılık, Mehmetçiğin -her çeşit mahrumiyete rağmen- taarruz kabiliyetiyle birlikte bütün imkânsızlıkları -her zaman olduğu gibi- mümkün kılacak kudrette bulunduğu hususunda hiç bir endişeye kapılmamak lâzım gelirdi.

Bitlis ve Muş'un geri alınması:

Yukarıda ayrıntılarıyla anlatmış olduğum cephe teftiş seyahatlerinden sonra Paşa, bu hususta tasarladıkları kararlarını tatbik için fiilî harekete geçmiş bulunuyorlardı.

Nihayet, birkaç aydan beri kumandan tarafından hassasiyetle takip edilmekte olan bu maksada ait hazırlık işleri mümkün olabildiği derecede tamamlanmış bulunuyordu. İşin daha ziyade uzatılması doğru olamayacağı cihetle kolordu emrindeki 5. ve 8. Tümen kumandanlıklarına tebliğ olunan son emir gereğince her iki tümen cephesinde aynı zamanda ve 1332 (1916) yılı ağustosunun ikinci günü taarruza geçilmişti.

Karargâhı Bitlis deresi içinde bulunan 5. Tümene bağlı kuvvetlerin işgal ettiği bütün cephe boyunca başlayan taarruz hareketi, düşmanı, tutunabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle fırka lehine gelişerek çok kısa bir müddet zarfında yani, taarruzun başladığı tarihin üçüncü günü Bitlis'in geri alınması başarılmıştı.

Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri inatçı direnişin, Türk süngüsüyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van Gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası birliklerimiz tarafından alınmış ve düşman, bu mevkiden 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı.

Bu suretle ortaya çıkan sonuç tümen kumandanının önceki tahmininin aksine olumlu olarak da elde edilmiş olduğu gibi kumandası altında bulunan askerde ümit etmediği maneviyat ve bilhassa taarruz kabiliyetinin de fazlasiyle ve kuvvetli bir imanla mevcudiyetini göstermişti.

Bununla beraber, kolordu kumandanlığınca alınmış olan kararlardaki isabet ve aynı zamanda taarruz harekâtının verilen talimata göre takip ve idaresi, beklenen başarıyı sağlamış ve bu sayede Bitlis'in hayli ötesinde yeni bir cephe meydana getirilmesi mümkün olmuştu.

5. Tümenin biraz önce bahsettiğim Bitlis cephesindeki harekâtına uygun olarak 8. Tümen kuvvetleri de, bulunduğu Bayrukaltı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ile Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni bir savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu.

Bu başarı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in, o tarihten kısa bir süre önce 8. Tümeni, ezici ve telâfisi kabil olmayacak yenilgiye uğramasına meydan vermemek azim ve gayesiyle Şin mevkiinde bırakmamış olması sayesinde sağlandığına şüphe yoktur.

İşte Paşa, Doğu cephesine geldiği tarihten dört ay sonra kazandığı bu zaferle Bitlis ve Muş'un düşmandan alınmasını sağlamış bulunuyorlardı.

Bu suretle ve yukarıda bahsi geçtiği üzere, 8. Tümenin, savaş durumu gereği Kulp Geçidine çekilişi esnasında, cephe kuvvetlerinin en gerisinde kalan ve sonuncuyu teşkil eden askerin geçişinden sonra, gönlümün razı olmadığını büyük bir üzüntü ile bize anlatarak o an için bir türlü ayrılmak istemedikleri noktayı, o gün çaresiz terk ederlerken, kısa bir süre sonra, hem de daha ileriye gitmek üzere tekrar gelecekleri konusunda Paşa'nın, zerrece tereddüt göstermeksizin belirttikleri kanaatleri de yerini almış bulunuyordu.

Aynı zamanda bu başarı ile, Başkumandanlık Vekâletinin emirleri yerine getirilmiş olmak bakımından hükümet nezdinde olduğu kadar, bilhassa kader birliği yaptığımız müttefik devletlere karşı arzu edilen olumlu sonuç da sağlanmış oluyordu.

Bu başarının mahallen yarattığı diğer önemli bir olay da; evvelce ve düşman işgali karşısında iç kasaba ve köylere sığınmak mecburiyetinde kalmış olan halkın tekrar yerlerine dönebilmek sevincine kavuşmuş olmalarıdır.

Gerçi ileride nakledeceğim hatıratında, Paşa, cepheye ikinci defa yaptığı seyahati sırasında, yollarda Bitlis'e giden birçok muhacirin gördüğünü ve bunların cümlesinin aç, sefil ve ölüme mahkûm bir halde bulunduklarına şahit olduğunu kaydetmiş olmakla beraber bu hallerine rağmen muhacir halkın, yurtlarına kavuşmak sevincinden doğan şükran duyguları içinde bulundukları da, bu imkânı

kendilerine bahşeylemiş olan Mustafa Kemal'e karşı gösterdikleri minnet hislerinden kolaylıkla belli oluyordu."

Yaver Şükrü Tezer'den aldığımız yukarıdaki notlardan ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Osmanlı Hükümeti Bitlis ve Muş'un işgal edilmesi olayına büyük önem vermiş ve bu saldırıyı hiç bir zaman hazmedememiştir. Zaten en seçkin komutanın da bu cepheye tümeniyle birlikte alelacele sevkedilmesinin altında bu gerçek yatmaktadır. Bir zamanlar Sarıkamış ve Kars'taki Rus işgalini bir türlü kabullenemeyen 1914 yılı aralık ayındaki Sarıkamış Muharebelerini tadan Osmanlı Hükümeti bu iki önemli kapıya kadar uzanan işgâlleri hiç mi hiç sindirememiştir.

Daha yolda iken Paşalığa yükselen M. Kemal ise, doğuya geldiğinden beri hep Bitlis ve Muş'un kurtuluşunu düşünmüş bu iki konuyu kendisine baş mesele etmiştir. Kulp Geçidinde yaptıkları mecburî geri çekilişte sarfettiği sözler de bu tutumunu kuvvetlendirir. O söylediğini yapan bir komutandı. Ruslara Bulanık'ta atılan tokadın bir benzeri Muş ve Bitlis cephesinde tekrarlanmış ve onlar bir daha geri dönmemek üzere bu topraklardan çekilip gitmişlerdir. Bitlis ve Muş'un geri alınması konusunda M. Kemal'in şükran ve minnetle andığımız ısrarlı tutumunu bir de Şükrü Tezer'den dinleyelim:

"M. Kemal, ele aldığı bu konu üzerinde önemle durarak düşündükleri gayeye ulaşmak uğrunda gerekli tetkiklerde bulunmak üzere ilk iş olarak cephe gezilerine çıkmışlardı.

Bitlis şehri, düşman işgali altında bulunduğu o sıralarda gerçi baştan aşağı harebeye dönmüş bir haldeydi.

Ancak, bilhassa bir vilâyet merkezi bulunması itibariyle geri alınmasının siyasî bakımdan meydana getireceği etki her halde pek büyük olacaktı.

İşte, bu kanaat ve sarsılmaz azim ve irade sahibi olan Kumandanın, bu konuya ait düşünce ve kararları da kesin ve asla değişmez mahiyette bulunuyordu.

Paşa, Şark cephesine geldiği günden beri Bitlis ve Muş'un düşman işgalinden kurtarılması konusuna özel ilgi göstermiş ve mesele, kolorduca yapılması plânlaştırılmış olan önemli işler arasında en başa alınmış bulunuyordu."

Bitlis ve Muş'un geri alınması ve buradaki mücadelelerle ilgili olarak elimizde bir başka kaynak daha vardır. Bu kaynağın yazarı "Fahri Belen"dir.[63] Kendisi Bitlis ve Muş'un işgalinden kurtuluşuna kadar bu cephede görevlidir. Atatürk'ün bizzat idare ettiği Kulp geçidine doğru yapılan geri çekilmede Kozma dağındadır. Bundan sonrasını kendisinden dinleyelim:

(63) **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri** III. Cilt, Genelkurmay Basımevi Ank. 1965.

4. Rus kolordusu 12 Temmuz 1916 sabahından itibaren bir tugayı ile Kozma dağındaki 24. Türk Alayına, bir tümeni ile de Kurtik üzerinden taarruza başladı. Bu iki dağın arasında Narbant Geçidi ve Ziyaret dağının meydana getirdiği 7-8 km'lik sarp arazide bir hareket yoktu. Bu suretle taarruz iki grup halinde yapılabiliyordu.

Kurtik güneyindeki 23. Türk Alayı çok üstün düşman kuvvetleri karşısında 12 Temmuz günü dayandı.

Ayrıca Kozma dağındaki 24. Türk Alayı hiç sarsılmadı. Fakat 23. Alayın cesur kumandanı Yarbay Recai Bey şehit olmuş ve alayı sarsılmıştı. 261. Rus Alayının 13 - 14 Temmuz gecesi yaptığı bir süngü hücumu sonucunda 23. Alay cephesi yarıldı.

16. Kolordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa 8. Tümen Cephesinde muharebeyi yakından idare ediyordu. 23. Alay Cephesinin yarılması üzerine Kulp Geçidinin ağzına, evvelce hazırlanan Şen mevziine çekilme emri verdi. Kozma'daki 21. Alay bu emri aldığı zaman düşmanın hücumları geri atılmıştı." Yazar burada bir dipnotla kendi durumuna da değinmektedir. "Kumanda ettiğim 24. Alayın Birinci Bölüğü ile Alayın solundaki küçük müfrezeyi takviye ederek emrime almıştım. 13 Temmuz günü mevzi savunuldu. 14 sabahı düşman ileri hattı 50 metreye sokulmuştu. Yaptığım hücumla düşmanı geri attım ve takibe başlamıştım ki geri çekilme emri geldi. (77. s.)"

Daha önce de anlatıldığı gibi bu geri çekilme hareketi önceleri tartışılmış ama daha sonra Atatürk'ün bu geri çekilme hareketiyle ne kadar haklı olduğu anlaşılmıştır.

F. Belen eserinin 80. sayfasında ise Bitlis ve Muş cephelerinde ağustos ayı başında gene Mustafa Kemal Paşa'nın yaptırdığı taarruzlara yer verir.

Bitlis taarruzu: 5. Tümen 2 Ağustosta Bitlis'in güneyindeki Rus mevzilerine taarruza başladı. Bu mevzi kuvvetli olduğu gibi 2. Rus Tümenin kumandanı Nazarbekof emrinde bir tugay ve iki tabur, 10 piyade taburu, bir süvari alayı, 18 top tarafından savunuluyordu. Birlik sayısı taraflar arasında eşit sayılabilirdi.

Düşmanın üstün kuvvetle tutulan ve tahkim edilen mevzilerine yapılan taarruzlar şiddetli boğuşmalar halinde 2-4 Ağustos günleri devam etti. Düşman daha fazla karşı koyamayarak 4-5 gecesi şehrin kenarına çekilerek burada yeni bir mevzi işgal etti. 5 Türk Tümeni bu mevzide de taarruza hazırlanıyordu.

2. Rus Tümeni komutanı Nazarbekof, Muş'un düştüğünü haber alınca geri çekilme yollarının kesilmesinden çekinerek 8 Ağustosta Bitlis'i boşalttı. 9 Ağustosta Rehva boğazında kısa bir artçı muharebesinden sonra Van Gölünün kuzey kenarındaki Karmuç mevkiine kadar geniş bir çekilme hareketi yaptı...."

Muş muharebeleri : Rus müfrezesi 5-6 tabur Kulp Boğazının kuzey ağzında Şin güneyindeki tepeleri tutmakta idi. 8. Türk Tümeni 2 Ağustosta yaptığı taarruz sonucunda Rus müfrezesi Kurtik - Kozma dağları hattına çekildi.

3 Ağustos günü sıklet merkezi Kozma dağı olmak üzere yapılan taarruz başarılı olamadı. 4 Ağustos öğleden evvel Kozma dağını terk etmeye mecbur kalan Rus kuvvetleri ağır ağır zayiat ve birçok esir vermiş; topraklarını makineli tüfeklerini bırakmıştı.

5 Ağustos Kozma Cephesinde 24. Alay bırakılarak diğer iki alayla kuzeyde Kurtik dağındaki düşmana taarruz edildi. Şiddetli muharebelerden sonra 6 Ağustosta düşman geri atıldı. Rus müfrezesi çok ağır zayiat ve 1000'den fazla esir vererek mevcudunun yarısından fazlasını kaybetti. Muş'u terk ederek perişan bir halde Varto yönüne çekildi.

Görülüyor ki Muş'un geri alınması ve Muş Ovası'nda düşman kuvvetinin kalmaması, Nazarbekof'u Van Gölü kuzeyine kadar çekilmeye mecbur ettiği gibi Çabakçur Cephesindeki 4. Kolorduyu da tehdit etmiştir ki bu başarı Kafkas Cephesi tarihinde önemli bir yer tutar.

Mustafa Kemal Paşa 8. Tümenin taaruzunda Tümen karargâhında bulunmuş, her hareketi yakından idare etmiştir. Bu sırada Tümen kumandanı ise, yakın arkadaşı Nuri Bey (Nuri Conker) idi.

Rusların Muş ve Bitlis cephelerinden çekilerek uzaklara gitmesi çok sürmedi. 22 Ağustos Rus kuvvetleri Bitlis ve Muş cephesine yaklaştılar 23 Ağustosta Ruslar Nemrut dağının iki tarafından 5. Tümenin Tatvan güneyindeki mevziine taaruz ettiler. 5. Tümen Güzeldere-Başhan hattındaki asıl mevziine çekilmeye mecbur oldu.

Muş müfrezesi ise, bu arada Muş'u boşaltmış ve tekrar Kurtik-Kozma Dağları arasındaki hatta çekilmişlerdi. Hatta kışa Şin yaylalarında ve Kulp Geçidinde barınarak girmişlerdir.

Rus ordusu 1917 yılının ilk aylarında açlık, donma ve çeşitli hastalıklardan 100 bin kişi kaybetti. Nemrut dağının eteklerindeki sert kış onlara hayır getirmedi. Hatta tipili havalarda toptan kar altında kalarak mahvolan birlikleri olmuştur.

Erciş bölgesine kadar dekovil[64] denilen demiryolu hattı çekmelerine rağmen ulaştırma yollarından istifade edememiş, asker ve hayvanlarının yiyeceklerini bu bölgelere taşıyamamışlardır.

(64) Dekovil: Dar Demiryolu hattı.

1919 yılının Aralık ayında Van bölgesine gelen Kâzım Karabekir babasının Jandarma Komutanlığı sırasında bulunduğu mamur Van'ı bu sefer bir harabeye dönmüş olarak bulmuş, buna ziyadesiyle üzülmüştür. Erciş'in Ernis yöresini de ziyaret eden Paşa, eserinde[65] şunları yazmaktadır.

"Ernis'te, Ruslar göl için bir tersane yapmışlar, birkaç motor faaliyette. Buradaki alayı teftiş ettim... Ernis civarında mazot kaynakları bulmuşlar. Beyazıt şimendiferini Ernis'e indirerek, Musul, Diyarbakır yörelerini istilâ hazırlığına başlamışlar. Güzergâh Ernis'e yakın gelmişti."(348-349. s.)

Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat idare ettiği Muş ve Bitlis cephelerinde Ruslar'ın Bitlis ve Muş'tan geri atılış harekâtını bir de harp tarihçileri İngiliz W.E.D Allen ile Rus Paul Muratoff'tan dinleyelim.[66]

"2 Ağustos(1916) sabahı şafakla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordusuna bağlı kıtalar Muş ve Bitlis önündeki Rus mevzilerine taarruz ettiler.... İhtiyatlı ve titiz bir kumandan olan Nazarbekof, bulunduğu yeri tam anlamıyla emniyette görmediği için endişe içindeydi. Nazarbekof, düşman ihtiyatlarının Toroslardan Muş Ovasına geçerek Bitlis çayının batısındaki dar vadiye nüfuz edebileceklerini düşünerek kendini son derece huzursuz hissediyordu. Gene doğuda düşmanın Simek'ten geçerek Güzel Dere vadisine sızmalarından ve böylece Van Gölü sahiline inerek Tatvan'daki birliklerin oradan bir tehdide uğramalarından korkuyordu.

Nazarbekof 5. Tümenin 2 Ağustos günü başlayan taaruzuna başarıyla mukavemet etti... Ertesi günü Türkler beklenmedik bir cesaretle yeniden taarruza geçtiler. Gerginlik iki tarafta da son haddini bulmuştu. 4 Ağustos günü Nazarbekof, Türk askerlerinin ve milislerin Güzeldere vadisinden harekete geçtiğini öğrendi. ...Nazerbekof, artçı desteği ile kıtaları karanlık bastıktan sonra Bitlis deresinin yukarı geçidindeki Başhan köyünün önünde bulunan ve kuzeydoğu istikametinde 5 mil uzanan kuvvetli mevziye çekti. 6. gün Bitlis'i işgal etmekle yetinmiş görünen düşman (Türkler) Nazarbekof'u rahatsız etmedi. Fakat o günün gecesi 261. Alayın Muş'tan çıkarıldığı haberi duyuldu. Bunun üzerine Nazarbekof, Van Gölünün güney batısında ve en uçtaki Tatvan kasabasının kuzeyine geçmeyi tercih etti. Bu temkinli kumandan burada dahi kendini emniyette hissetmedi ve kuvvetlerini gölün kuzeybatı ucundaki Ahlat kasabasına doğru çekti. Mustafa Kemal'in sağ kanat birlikleri büyük zayiat vermiş olmalarına rağmen bir haftadan daha az bir süre içinde tam bir başarı sağlamış oldular...

Mustafa Kemal Paşa İkinci Ordunun yapmış olduğu taaruzun ilk gününde ikinci bir zafer daha kazanmıştı. Kurtik dağındaki (Muş'un 10 km. kadar tam

(65) Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1969.

(66) **Kafkas Harekâtı, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi** Çevirisi: Genelkurmay Basımevi 1966.

güneyine düşer) mevzilerde başarısızlığa uğramış olan 8. Tümenin moralini yeniden yükseltmiş olması Mustafa Kemel Paşa'nın lehine diğer bir büyük puandır. Kumandasındaki bu tümen, Rusları aynı dağ üzerindeki yeni mevzilerden söküp atabilmişti. Burada ise Türkler sayı üstünlüğüne sahipti...

Kurtik dağı üzerindeki çatışma 2 Ağustos günü başladı. Her iki taraf da azimle dövüşüyorlardı. 3 ve 4 Ağustos günleri içinde Türklerin saldırıları pek başarılı olmadı. Fakat ertesi gün Rus hatların derinliğine savunma düzeni bulunmayan noktadan aşmak mümkün oldu ve 6 Ağustosta Albay Poto (iki obüs ve iki makinalı tüfek bırakarak) Kurtik dağındaki mevzileri boşaltarak Muş kasabasından geri çekilmek zorunda kaldı. Yaralı ve ölü olarak 261. Alay, kuvvetlerinin %30'unu kaybetmişti. 8. Türk Tümeninin vermiş olduğu zayiat bundan daha da fazlaydı. Kuvveti 3000 kişiye inmiş olan Mustafa Kemel Paşa, elde ettiği başarıyı Muş'un işgalinden daha öteye götüremedi. Fakat 16. Kolordu kumandanı tarafından elde edilmiş olan bu ikili (Muş, Bitlis) zaferin psikolojik etkisi muhakkak ki büyüktü (391-392. s.)"

Kaynak olarak aldığımız bu iki yabancının konuyla ilgili açıklamaları devam etmektedir. Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre Atatürk'ün bu cephelerde uyguladığı harp taktikleri fevkalâde dikkat çekicidir. Bölgeyi birkaç defa gezmiş, incelemiş, 2500 metrenin üstünde yer alan dağlardaki bu mücadelenin ne demek olduğunu anlamış biri olarak diyebilirim ki bu taktik, bu plan, bu ileri görüşlülük tamamen bir zekâ ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Arazinin durumu, ulaşım yolları, düşmanla temes noktaları çok iyi hesaplanmıştır. İki çephede birden yüklenen tümenler arasında da haberleşme sistemi iyi kurulmuştur. Rusların Tatvan'da yaptığı yığınakları ve ihtiyatları vardı. Burası adeta bir üs durumdaydı. Güzen Dereyi takip edip Simek'ten Tatvan'a bir kısım birliklerin sevkedilmesi, öte yandan Mutki havalisinden Duap'a oradan da Rehva'ya milislerin ve jandarma birliklerinin inmeye teşebbüs etmeleri Rusları şaşkına çevirmiştir. Nazarbekof bu durumlardan tedirgin olmuş ve Bitlis boğazının kendileri için bir kapan haline geldiğini çabuk sezmiştir. Muş cephesindeki harekâtın Bitlis cephesindeki harekâttan daha önce sonuçlanması, yenilgi ve panik haberinin Muş'tan gelmesi, Nazarbakof'u iyice korkutmuş ve bütün bu faktörler onun soluğu Ahlat'ta almasına yol açmıştır.

DAHA SONRAKİ GELİŞMELER VE ATATÜRK

Atatürk, bir süre Diyarbakır'da bulunan II. Ordu Komutanı Ahmed İzzet Paşa'nın yerine vekâlet etmiş, 1917 yılının şubat ayında ise Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adı altında kurulacak bir orduyu yönetmek için Şam'a hareket etmek üzere Silvan'dan ayrılmıştır.

Atatürk, bir yıla yakın bir süre kaldığı Silvan ve Diyarbakır'da başka işlerle de meşgul olmuştur. Geldiği günden itibaren bölgeyi eşkıyadan temizlemiş, onları disiplin altına almış, üç cephede gerekli düzenlemeleri yaparak düşmana Toroslardan geçmenin imkânsızlığını öğretmiştir. Aslına bakılacak olursa Ruslar, adeta bir kapan durumunda bulunan Duhan deresinden kolay kurtulmuşlardır. Elde yeterli sayıda kuvvet bulunsaydı Ruslar içine girdikleri 20-25 km. lik bu derin vadiden çıkamaz, tamamı bu boğazda yok olabilirdi.

Atatürk'ün Silvan ve Diyarbakır ile ilgili pek çok hatırası vardır.[67] Burada birçok büyük ve eski aile onun en yakın dostu ve destekçisi olmuştur. Silvan'daki hayatının bazı yönlerini Şevket Beysanoğlu'nun tespit ettiği hatıralarda görmekteyiz. Onun Silvan'daki günlerini aydınlatır düşüncesiyle bu hatıralardan birkaçını burada vermek yararlı olacaktır:

"Mustafa Kemal Paşa Silvan'da bulunduğu süre içinde mülkiyeti o tarihlerde Hazrolu Mehmet (Budak) Bey'e ait olup sonradan çiftçi Emin Yörük'e intikal eden (Tekel binası) evde kaldı. Karargâh binası ise Silvanlı Sadık (Üstün) Bey'e ait olup şimdi Gazi İlk Okulu olan bina idi.

Kazım Karabekir İlk Okulu Müdürü Mehmet Çelik, 79 yaşındaki babası Kasım Çelik'ten naklen Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'daki yaşantısıyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

Mustafa Kemal Paşa haftada bazen de on günde bir bizim manifatura mağzasına gelir oturur, Sadık (Üstün) Bey ile tavla oynardı. Bir gün Rusların Şinik ve bazı güney köyleri işgal ettikleri ve köylülere işkencelerde bulundukları haberi geldi. Mustafa Kemal Paşa askeriyle cepheye gitti, köyleri işgalden kurtardı ve 300 Rus askeri esir alarak Silvan'a döndü.

Bir gece Kuran-ı Kerim'in tefsirini okuyan Mustafa Kemel Paşa saat 24 sıralarında şehrin müftüsü Abdurrahman El-Hüseynî'yi huzuruna celbettirir.

---

(67) Şevket Beysanoğlu, **Atatürk ve Diyarbakır**, (Dicle) Diyarbakır Üniversitesi 100. yıl yayını, 1981, 69-136. s.

Korku ve telaş içinde yatağından fırlayan müftü Paşa'nın huzuruna geldiğinde, Paşa ona kahve ikram eder, oturtur.Hal hatırını sorduktan sonra, "Hoca efendi, Kur'an-ı Kerim'de iki üç harften ibaret (Hamim), (Yasin), (Elif, lâm, mim) gibi bazı kelimeler var, bunların anlamı nedir?" diye sorar. Müftü efendi cevaben, "Paşam, bunlar Allah ile Peygamberi arasında şifredir. Bu şifreleri ancak ellerinde şifre anahtarı bulunan Peygamberler çözebilir" der. Bu cevaba son derece memnun olan Paşa, "Böyle küçük bir kasabada büyük bir din adamının bulunuşu beni sevindirdi" diyerek ona iltifat eder.

Atatürk'ün Silvan'da kaldığı sıralarda görüştüğü kimseler arasında Sadık ÜSTÜN, Ali Ağa AZİZOĞLU da bulunmaktadır. Hazrolu Seyfettin BUDAK da onun dostları arasındaydı. Seyfettin BUDAK'tan alınan hatıra ise şöyledir:

"Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iaşe durumu idi. Paşa, ailemizden en çok Mehmet Beyle muharebe eder, Hazro'ya geldikçe de ona misafir olurdu. Birgün yine karargâh subaylarından bir kısmı ile birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmet(Budak) Beye misafir oldu. O gün öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya oturdukları zaman, "Asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem" diye sofraya oturmaz. Mehmet Bey hemen ortaya atılır, "Paşam askerin bir aylık ekmek ihtiyacının teminini üzerime alıyorum. Siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin" deyince hep birlikte yemeğe otururlar. Hemen o gün Mehmet Bey 800 kile (bir kile buğday 320 kilodur), Hatip Bey 400 kile, durumları iyi olan diğer halktan da 500 kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey'in emrine verilir. Mehmet ve Hatip beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin edecek buğdayı toplamaya çalışırlar."

"Yine bir gün Paşa, Mehmet Beyle sohbeti sırasında sorar:

— Mehmet Bey, bir gün bu taraflara gelirsem Hazro Dağları beni saklar mı? Mehmet Bey şu cevabı verir:

— Biz de, Hazro Dağları da, hepimiz sana feda, emrindeyiz Paşam.

M. Kemal Paşa'ya Bitlis ve Muş cephelerinde elde ettiği başarılardan dolayı Altın Kılıçlı imtiyaz madalyası verilmiştir. Ağustos ayı içinde Bitlis ve Muş cephelerinde ardı ardına kazandığı zaferlerden sonra Çabakçur cephesine koştu. Ruslar Çabakçur (Bingöl) cephesinde saldırıya geçmişlerdi. Ancak karşılarında gene Mustafa Kemal'i buldular. Ordu alelacele kendisini bu cephede görevlendirmişti. Orada eski silah arkadaşı 14. Tümen Kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) bulunuyordu. Bir cümleyle özetlemek gerekirse erinden en üst rütbeli subayına kadar buradaki birliklerin yarısının yok olduğu Çabakçur mücadeleleri zaferle sonuçlanmış; Ruslar, halkıyla ordusuyla bütünleşen bu çelik kitleden gerekli dersi almış ve Torosların bu noktası da onlara kapanmıştır.

Atatürk, bölgeye geldiğinden beri Siirt, Bitlis, Muş, Bingöl, Silvan ve Diyarbakır arasında gidip gelmiş, Van Gölünün yeşil kıyılarına hasret kalmıştır. Muş cephesinden mecburî olarak çekilirken "Çocuklar, bu topraklardan ayrılmaya gönlüm bir türlü razı olmuyor. Saatlerce üzüntü ile bunu düşünüyorum. Zihnim daima bununla meşgul, bugün çaresiz buralardan ayrılacağım fakat bir şartla ki o da çok kısa bir gelecekte yine ve hem de yalnız buralara kadar değil, çok daha ilerilere gitmek için tekrar geleceğim" demişti. Onun ta o yıllarda kafasında oluşturduğu bugünkü milli hudutlar, kendisini böyle duygulu bir konuşma yapmaya sevk etmiştir.

Bir kısa ömür, hep bu ülkenin dertlerine deva bulmakla geçmiş. Cepheden cepheye koşmuş, kuvvetini milletinden almıştır. Ruşen E. Ünaydın onun bu yönünü şöyle dile getirmektedir:

"... ve bir ağustos sabahı Afyonkarahisar karşısındaki tepeden (Kocatepe) gürüldettiğin top, bütün yumulu gözleri uyardı. O kükreyiş içli, dışlı anlayışsızlara işte senin cevabındı. Senin Derme çöllerinde, senin Anafartalar yalçınlıklarında, senin Bitlis taşlıklarında denediğin Türk gücünün ne dağlar devirebileceğini dünyaya bir kez daha duyurdun"(95.s.)

Atatürk ülkenin doğusu ile ilgisini hiç bir zaman kesmemiştir. Doğunun mert, dürüst insanına daima güvenmiş ve onlardan destek almıştır. Erzurum ve Sivas'ta yaptığı kongrelerle, kurduğu Cumhuriyet ve getirdiği inkılâplarla modern Türkiye'nin temellerini atmıştır.[68] Onun düşünceleri arasında Doğu'nun ekonomik ve kültürel kalkınması daima ön sırayı almıştır. Ne zaman yüksek düzeyde eğitim ve öğretim meselesi gündeme gelse Doğuda bir üniversitenin kurulmasını tavsiye etmiştir. Vefatına yakın yıllarda 1937 ve 1938 yıllarında Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmalarda bu düşüncesini dile getirmiştir. Doğuda bir üniversite kurulmasıyla ilgili plânını anlatan konuşmasını aşağıda veriyoruz.

"Arkadaşlar,

Büyük davamız, en medenî ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa zamanda başarmak için fikir ve hareketi beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüste başarı ancak türeli bir planla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek; memleket davalarını, ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumları yaratmak; işte bu önemli umdeleri en kı-

(68) Ruşen Eşref ÜNAYDIN, **Atatürk'ü Özleyiş, Hatıralar** Birinci Kitap, İş Bankası Yayını, Ankara 1957.

sa zamanda temin etmek, Kültür Vekâletinin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir.

İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak Üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir.

Bunun için memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde düşünerek Garp bölgesi için İstanbul Üniversitesinde başlanmış olan yenileşme programını daha radikal bir tarzda tatbik ederek Cumhuriyete cidden modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak lazımdır; Doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde her şubeden ilk okullarıyla ve nihayet Üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden işe başlanılmalıdır.

Bu hayırlı teşebbüsün doğu vilâyetlerimiz gençliğine bahşedeceği feyiz Cumhuriyet Hükûmeti için ne mutlu eser olacaktır.

Tavsiye ettiğim bu yeni teşebbüslerin eğitmen ve öğretmen ihtiyacını ziyadeleştereceği şüphesizdir. Fakat bu yön hiç bir vakit işe başlama cesaretini kırmamalıdır. Vekâletin (Bakanlığın) geçen yıl içinde, bu yönde yaptığı tecrübeler çok ümit verici mahiyettedir. (1.11.1937 Türkiye Büyük Millet Meclisini açış nutkundan.)

Atatürk vefatından önce 1.11.1938 günü Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılış nutkunda ise şöyle diyordu:

"Sevgili Arkadaşlarım,

Yüksek tahsil gençlerini istediğimiz ve muhtaç olduğunuz gibi millî şuurlu ve modern kültürlü olarak yetiştirmek için İstanbul Üniversitesinin geliştirilmesi, Ankara Üniversitesinin tamamlanması ve Şark üniversitesinin yapılan etütlerle tesbit edilmiş olan esaslar dairesinde, Van Gölü civarında kurulması mesaisine hızla ve önemle devam edilmektedir."

Görüldüğü gibi kendisi ülkedeki yüksek düzeyde eğitim ve öğretimi batı, orta ve doğu Anadolu olmak üzere üç büyük kültür merkezine dağıtıyordu. Batı bölgesi için İstanbul Üniversitesi, Orta Anadolu için Ankara Üniversitesi, Doğu Anadolu için ise, Van Gölü sahillerinin güzel bir yerinde kurulacak bir üniversite onun idealiydi. Bugün faaliyet halinde olan Erzurum Üniversitesi ve ardından eğitim ve öğretime geçen Yüzüncü Yıl Üniversitesi onun yüksek idealini gerçekleştirmiş ve ruhunu şadetmiştir. Ancak Bitlislilere bu ata mirasından pay düşmemiştir. Onlar Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı mimarlık ve sanat dallarını içine alan bir fakültenin şehirlerinde kurulması özlemi içindedirler. Bu isteklerinde de haksız sayılmazlar. Bir zamanlar doğunun 4 büyük medresesini içinde barındıran ve baştan aşağı taş işçilik ile süslenmiş, camileri, hanları, hamamları, kümbetleri, köprüleri ve biri birinden güzel evleri bulunan bu şehre böyle bir fakülte çok yakışacaktır.

Atatürk'ten Hatıralar adlı eserin yazarı H. Rıza Soyak, Onun doğuda kurulmasını istediği üniversiteyle neleri amaçladığını şöyle dile getirmektedir:[69]

Atatürk, bilhassa Van'da yaratılmasını tavsiye ettiği Modern Kültür Merkezi'ne çok önem veriyordu... Ona candan gönülden bağlanmıştı.

Bu iş için Van sahillerinin seçiminin çeşitli sebepleri vardır: Coğrafi bakımdan elverişli oluşu, ikliminin o havalideki diğer yerlere nisbetle ılık, toprağının verimli olması gölün gemi işlemesine de uygun küçük bir deniz halinde bulunması bunların başlıcaları arasındadır.

Atatürk'ün ilk olarak yapılmasını düşündüğü kurumlar: Hepsi yatılı olmak üzere birkaç ilk ve orta mektep, lise, öğretmen, ziraat ve sanat mektepleri ve nihayet bütün fakülteleriyle bir üniversite... Çeşitli okullar aynı zamanda üniversite için hem tatbik hem de inceleme yerleri olacaktı... Sonra yine orada veya Doğu bölgesinde diğer uygun yerlerinde ihtiyaca göre ziraat ve sanat enstitüsü, güzel sanatlar akademileri ve diğer yüksek okullar açılacaktı.

Atatürk on, onbeş sene içinde bütün kurumlarının başarı ile işleyeceğine ondan sonra diğer bölgelerle beraber bu bölgede de başka üniversite ve yüksek okullara ihtiyaç duyulacağına inanıyordu. Hayatında birçok yapılması mümkün olmayan işleri dehası ve tükenmez azmi ile tahakkuk ettirmiş olan Büyük Adam'ın bu yoldaki düşünce ve inançlarını anlatırken gösterdiği büyük heyecan hâlâ gözlerimin önündedir.

Seçilecek en uygun sahada öğretmen, profesör ve memurlar için her türlü konfora haiz ikametgâhlardan mürekkep yeni mahalleler, zengin kütüphaneler, ilk ağızda devlet eliyle veya özel müteşebbisler tarafından bütün ihtiyaçlara cevap verecek çarşılar, sinema, tiyatro, gazino gibi boş vakit geçirecek yerler, halk evi, spor kulüpleri vesair faydalı teşekküller kurulacaktı. Böylece zamanla mükemmel bir plan dahilinde inşa edilmiş yepyeni modern ve medenî bir Van şehri meydana çıkmış olacaktı. Tabiîdir ki bu şehir karadan ve havadan çeşitli araçlarla merkeze ve denize bağlanacaktı.

.....

Ne çare ki Atatürk bu düşüncesini uygulama alanına koyamadan fani hayattan çekildi. Ondan sonra da iktidara geçen sözde en yakın arkadaşlarının -ki bütün bu anlattıklarına vâkıf ve zamanında benimser görünen kimselerdi- bu konuyu nasıl savsakladıkları ve ne gibi küçük hesap ve tertiplerle esasından ayırarak basit ve verimsiz bir hale soktukları bilinmemektedir.

---

(69) H.R.Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı ve Kredi Bankası Yayını.

İŞGALDEN SONRA BÖLGENİN GENEL DURUMU

Bitlis 1916 Mart'ından Ağustos'un sekizine kadar resmen 5 ay 10 gün işgal altında kalmıştır. Şehirdeki halkın büyük bir kısmı yurtlarını terk etmiş bir grup halk ile bazı devlet memurları şehirden çıkamamışlardır. Kışın ortası olması sebebiyle Bitlis'i boşaltan halk evlerini serili olarak terk etmiş, bütün ağırlıklarını evlerinde bırakmıştır. Ahırlarında hayvanlarını, kilerlerde kışlık erzakını, dükkânlarda her türlü malını bırakan Bitlislilerin bu mirasına Ruslarla birlikte Ermeniler konmuştur. Bütün bu varlığı 5 ayda tüketen işgalciler kütüphaneleri yağmalamış, evlerde yükte hafif pahada ağır ne varsa alıp götürmüşlerdir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi şehri de baştan başa yakmışlardır.

Savaş sonrası bölgenin bu köşesine tayin olunan Merhum Vali Memduh Bey'in o günlerde çizdiği acı sonucu sergileyen tabloya bakalım:

"Tayin edilmiş olduğum Bitlis vilayeti hakkında İç İşleri Bakanlığı'ndan verilen bilgi şu oldu: Ruslar Bitlis'ten çekildikten sonra iki üç aydan beri buraya ancak dört memur gidebilmiş, Vali yok. Vilâyet işlerini o sırada Siirt'te bulunmakta olan -Bitlis Vilayeti Mektebî Kalemi Mümeyyizi Hakkı[70] Bey Vali vekili olarak Siirt'ten idare etmektedir. Böylece vilâyet kadrosunu yeniden kurmak gerekiyor.

Yeni vazifeme hareket etmeden önce Sadrazam Talat Paşa tarafından kabul edildim... Büyük salondaki makamında beni mültefit bir tavırla karşılayan Talat Paşa ile karşı karşıyayız... Sorumluluğuma verdirilen vilâyetin siyasî ve idarî önemini kalkınma ve asayiş ihtiyacını bana izah ederek emirler veriyor. Yeniden düzenlenecek olan vilâyet kadrosuna tayin edilecek memurlar hakkında da arzularını söylüyor.

Bu hususta bir güçlükle karşılaşıyoruz: Bitlis'e gidecek memur bulmak mümkün değil. İstilâ görmüş olan bu yerlere kimse gitmek istemiyor.

---

(70) **Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** Cilt 2, s. 466.
Mektubi Kalemi: Nezaretlerle vilâyetlerde yazı işlerini gören kalemin adıdır. Kalemin başında bulunana "Mektupçu", "Mektubî" denilirdi. Kazalarda bunun yerine "Tahrirat Kalemi" tâbiri kullanılırdı.
Mümeyyizi: İyiyi kötüden, doğruyu eğriden fark eden kişi.
Hakkı Bey, VanMilletvekili (Milletvekili iken ölmüştür.)

Bu güçlüğü yok etmek için ne yapmalı?

Şöyle bir çare buluyoruz: Başbakan Talât Paşa, Bitlis'e gidecek memurların maaşlarına yüzde yetmiş beş zam yapıyor ve bana geniş yetki veriyor.

Başbakan Talât Paşa'dan aldığım geniş yetkiye dayanarak ve iç işlerindeki temaslarımı bitirerek jandarma komutanı, polis müdürü, maarif müdürü ve diğer memurları bizzat ben seçtim. Bu suretle Bitlis vilâyeti için istediğim gibi bir "vilâyet kadrosu" kurdum. Bu memurların tâyinleri ait oldukları makamlarca da tasdik safhasına geldi.

Böylece vilâyet kadrosunu teşkil ettikten ve hazırlıklarını bitirdikten sonra 15 Haziran 1334 (1918) tarihinde, memurlarla beraber yola çıktık. Bize tahsis edilen vagonla Halep'e doğru Haydarpaşa'dan hareket ettik.

Fakat, yolculuğumuz hiç de kolay geçecek gibi değil. Çünkü varacağımız yere kadar bu rahat tren seyahati devam etmeyecek. Pozantı istasyonundan Adana'ya tren işlemiyor.

Bu yüzden seyahatimiz şu şekilde geçti: Haydarpaşa'dan Pozantı'ya, Pozantı'dan Tarsus'a, Tarsus'tan Adana'ya, Adana'dan da Diyarbakır'a varabildik.

Diyarbakır'da çetin bir durumla karşılaştık. O da ulaşım aracının yokluğuydu. Harp devam etmekte olduğundan, özellikle bu bölgelerde müthiş bir ulaşım aracı sıkıntısı vardı.

Buradan Siirt'e gideceğiz. Fakat, ne suretle, hangi yol ve hangi araç ile? Ortada, bizi Siirt'e ulaştıracak hiç bir ulaşım aracı yok!

Tek çare ve tedbir askeri makamlardan yardım temin edebilmekti. Nitekim de öyle oldu. Komutanın emri ve askerî menzil teşkilâtının aracılığı ile emrimize bir sal tahsis edildi. Çünkü geniş ve geçit vermez Botan (Bothan) çayını geçmeye mecburduk ve vilâyet idare âmirleri ile birlikte bindiğimiz bu sal benim de arkadaşlarımın da hayatımızda ilk defa gördüğümüz ve bindiğimiz orijinal bir ulaşım aracıydı ve adı da Kelek'ti. İki üç yüz kadar gemici tulumu şişirilerek birbirine bağlanmıştı ve üzerine de ızgara şeklinde ince lâtalar konmuştu. Nehrin akışına göre kâh süratli akıntılara kapılarak, kâh kıyılara sığınarak ancak bir haftada Siirt'in Otlu denilen mevkiine, yahut da iskelesine ulaşabildik.

Otlu'da bizi Siirt mutasarrıfı Cevdet beyle arkadaşları karşıladı. Günler boyunca cephelerdeki durum ve iç âlemimiz hakkında hiç bir haber alamamanın üzüntüsü içindeydim. Cevdet beyden:

— Ne haber var?

Diye sordum. Fakat, o daha cevap vermeden biz, biraz ileride kurulmuş çadırların önüne varmıştık.

— Nedir bunlar Mutasarrıf Bey?

Dedim.

— Bitlis muhacirleri,

Diyerek izah etti:

"Rus işgaline uğrayan ve göç edebilen Bitlisliler henüz tamamiyle kendi evlerine ve köylerine dönemediler. Çadırlarda barınıyorlar. Aralarında "Muş" ve "Genç"li olanlar da var. Emirlerinizi bekleyerek biz de henüz haklarında kesin bir karar almış bulunmuyoruz.

Kesif bir halk kitlesi birden etrafımızı çevirmişti. Yorgun, yoksul, mustarip, işgal felâketlerinin bütün kahrına uğradığı yüzlerindeki sıkıntıdan anlaşılan bir topluluk.

Ve hemen hepsi yeni valilerini ve vilâyet heyetini büyük kurtarıcı ümitlere bağlanmış olarak karşılıyorlardı.

Birden aklımdan geçti:

Büyük bir sorumluluk altındaydım. Mânevî ve maddî sorumluluk. Öyle bir vilâyete vali gelmiş bulunuyorum ki, vilâyet merkezi ve konağı yok. Halkı göç halinde ve işgâl devrinin açtığı derin yaralarla mustarip. Emrimdeki "Genç", "Muş" ve "Siirt" mutasarrıflıkları halkı da herhalde harbin felâket, zorluk ve darlıklarından daha az mustarip değiller.

Bir an bu düşüncenin altında ürperdiğimi hissettim.

Çadırları dolaşır, halk ile konuşurken, kendi yorgunluğumu, sal üzerinde geçen haftamı âdeta unutmuş gibiyim ve zihnim durmaksızın bana:

— Tedbir, acele ve olumlu tedbir..

Diye âdeta haykırıyordu.

Bu anda, çadırların önünde bir hareket oldu, halk açıldı, bir Hoca Efendi ve beraberinde iki zat, kalabalığı yararak bana doğru ilerlediler. Hoca Efendi kendilerini takdim etti:

— Bendeniz Siirt müftüsü Hulki.

— Zahmet ettiniz, görüştüğümüze memnun oldum.

Dedim. Yanıma daha çok sokularak:

— Siirt'ten geliyorum. Mutasarrıf Bey sizi karşılamaya gelmiş bulundukları için kendilerine bendeniz vekâlet ediyorum. Adınıza gelen bir telgrafı bizzat getirdim.

Diyerek telgrafı uzattı.

Halep'ten sonraki seyahatımızın hazırladığı sürprizler arasında meğer bu da varmış. Daha vilâyet toprağına ayak basar basmaz, gördüğüm perişan hal

yetmiyormuş gibi, Müftü Efendi'nin bizzat zahmet ederek elime kadar getirdiği telgraf da bir kara haberi tebliğ ediyordu. Sultan Reşad'ın ölümünü ve yerine Vahdettin'in Padişah olduğunu haber veriyordu.

Halkı topladık. Padişahın ölümünü ve yeni cülûsu bizzat halka ilân ettim. Müftü Efendi dua etti, yeni Padişah'ın millete ve vatana hayırlı olmasını temenni etti ve hemen oracıktan tedarik edilen kurbanlar kesildi.

Siirt'te bir hafta kadar kaldım.

Hakikaten Siirt bir stüdyo şehri gibidir. Çimento yerine bir nevi alçıdan yapılan kubbeli, sık, bembeyaz ve üstüste yığınak yapan evleri insan gözünde âdeta bir dekordan şehir hissini yaratan bu güzel beldeden hiç ayrılmak istemiyor ve vilâyet merkezini burada kurmayı düşünüyordum.

Nereyi uygun bulursam, vilâyet merkezini orada kurmam hakkında yetkim de vardı. Fakat, iki büyük engelle karşılaştım. Biri: Siirt'in vilâyet hudutlarımıza nazaran merkezde olmayışı, diğeri beraberimde gelen vilâyet memurlarının yüzde yetmiş zamdan istifade edebilmelerinin ancak istilâ görmüş şehirde oturmaları ile mümkün olabilmesi idi. Bunun içindir ki, gerek coğrafî durumu, gerek memurların maddî faydası bakımından Bitlis'i tercih etmek açık bir zaruretti. Fakat ne yazık ki, Bitlis'i hayal ettiğimden çok daha perişan bir halde bulmuştum. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün refah ve imkânlarından faydalanmış olarak büyüyen ve doğu şehirlerimizin en mamurlarından biri olan Bitlis, bir harabelikten farksızdı. Rus istilâsı şehri yıkmıştı, yine Rus çekilmesi yakmıştı ve Ermeni çetelerinin katliamları ve göç, vilâyet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı.

Şehirde bu harabeler arasında ancak iki yüzü geçmeyen insan bulduğumuzu söylersem buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da açlıktan, her çeşit yoksulluktan perişan ve bitkin bir halde bulunuyorlardı. Hoş, biz de, hemen bu aç ve bitkin insan kafilesinin arasına katılıvermiştik.

Üç dört ay hepimiz "Gılgıl" denilen darı hamurundan ekmek ve buna tek katık olarak da deve dikenine benzeyen ve kendi kendisine yetişen "kenger" denilen bir otu yemeye mahkûm ve mecbur kalmıştık. Ancak bu mahrumiyete, gıdasızlığa katlanarak teşkilâtlanmaya, yiyecek organizasyonu kurmaya, göç bölgesinden halkı geri getirmeye ve kalkındırıp üretici hale sokmaya, asayişi düzene koymaya çalışıyorduk.

1948 yılında ölen M.M.Kansu, 1918 yılında Siirt düzlüklerindeki Bitlisli, Muşlu, Gençli halkın genel görünüşlerini bütün çıplaklığı ile böyle yansıtmıştır.

Çeşitli illerde valilikler yaptıktan sonra 1914'te Balıkesir Sancakları Mutasarrıflıklarına getirilen Kansu, 1918 yılında ise, Bitlis'e vali olmuştur. Bu görevdeyken Damat Ferit Paşa Hükûmetince azledilmiş, o da diğer yurtseverler

gibi Erzurum'a geçip Mustafa Kemal Paşa'ya katılmış ve O'nun ölümüne kadar yanından ayrılmamış ve yukarıdaki metinle başlayan iki ciltlik ünlü eserini yazmıştır. M.M.Kansu'nun yerine tayin edilen zat, Ziya Paşa ismindeki vali 25 gün Bitlis'te kalabilmiş sonra ihtiyarlık ve sağlık sebeplerini öne sürerek istifa etmiş ve İstanbul'a dönmüştür.

Kurtuluştan sonra Bitlis'in genel görünümü karşısında 21 Kasım 1916 günü uzun uzun düşünen Mustafa Kemal ise "burası Pompei[71] harabelerini hatırlatıyor" diyerek 1890 yılından itibaren 20 yıl içinde başlangıçta yalnızca Ermenilerin daha sonra Rus ordularının ve ardından gene Ermenilerin yaptıklarını en kısa ve en veciz bir şekilde dile getirmiştir.

(71) Bilindiği gibi Pompei İtalya'dan bir şehirdir. M.Ö.62 yılında meydana gelen bir deprem şehri yerle bir etmiş nüfusun büyük bir kısmı ölmüş ve arkadan Vezüv yanardağının patlamasıyla şehir yeni bir felâketle karşılaşmıştır. Halkı bütün yapılarıyla birlikte lav altında kalmıştır.

70 YIL SONRA DOĞU ANADOLU VE SAVAŞ ALANLARI

1916 yılından bu güne aradan yıllar geçmiş, yurdun bir köşesinden öbür köşesine göçüp duran nesil ömrünü tamamlamış, kalanlar ise oldukça yaşlanmış ve takattan düşmüşlerdir. Dedelerden babalara, babalardan çocuklara bu devrin hikâyesi anlatıla anlatıla soğumuş ve buruk bir hatıra olarak zihinlerde kalmıştır.

Şehirler, köyler işgâlin tahribatından bugün bile hâlâ kurtulamamış, harabe mahalleler o günlerden bu güne dekorları bozulmamış sahneler gibi kalmıştır.

Sosyal ve ticarî hayattaki geri kalmışlık, yıllardır kapatılamayan açıklar, gedikler, hep o günlerin mirasıdır.

Bitlis ve çevresindeki irili ufaklı medreselerin, tekkelerin, zâviyelerin, rüştiyelerin, kütüphanelerin, hanların çoğu harabe haline gelmiş, bazılarının ayakta kalan kolları rahmet ve himmet beklemektedir. Çağının birer fakültesi durumunda olan Hükûmet binasının yanındaki İhlasiye Medresesi, Alemdar Paşa köprüsünün yanındaki Hatuniye Medresesi, Ceza evi yakınındaki Yusufiye medresesi, Kurubulak'taki Nuhiye Medresesi hâlâ tabiatın ve insanın acımasız tahribatına direnmekte kâh mühimmat deposu, kâh ceza evi olarak bu haliyle bile millete hizmet etmekten geri durmamaktadır.

Bütün bu eserler her gün gelip geçerken gördüğümüz taşları çürümüş, ziyaretgâhlarında rengârenk bezler bağlanmış, ağlayan eserler. Bir de göremediğimiz, kolay kolay ulaşamadığımız dağda ovada ücra köşelerde kalmış ecdat şehitliği var. Yüzyıllarca kayıtsız kaldığımız bu tarihî eserleri, bu ecdat mezarlığını okul çağındaki gençlerimize bile anlatamadık. Aslında onların çevrelerindeki bu canlı tarihe karşı büyük ilgileri var. Ancak bilen nerede? Anlatan nerede? Eşine dünyada ender rastlanan Ahlat mezar taşları bile zihinlerde yalnızca birer süslü taş olarak kalmaktadır.

1986 yılının Temmuz ayında Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun desteği ile Bitlis ve Muş'taki savaş alanlarını görmek üzere bölgeye Cahit ÖZDOĞAN ile birlikte bir ilmî gezi yaptık. Vilâyetin ve Jandarmanın da yardımıyla önce Gambos ve Nebat dağlarına ardından Muş'un Kozma dağına gittik.

Gambos dağı Bitlis Siirt-Diyarbakır asfaltının güneye giderken sağ tarafına isabet etmektedir.

Gambos dağındaki gözlemlerimi ve Atatürk'ün bu bölgedeki faaliyetlerini konu alan bir yazıyı Türk Dili dergisinde (Sayı 407, 1985) yayımlamıştım. Saygıdeğer şair Yıldırım Doğan Ergeneli bu yazımı okumuş, duygularını şu şiirde dile getirmişti:

GAMBOS ETEKLERİNDE MUSTAFA KEMAL'İN AHDI...

YILDIRIM DOĞAN ERGENELİ

Hamza ZÜLFİKAR'a

I.

Saat gecenin üçünü vuruyordu;
Çocuk diye seslendi gök bakışlı adam
Karşısında heykelleşmiş yüzbaşı;
Çekilmiş yalın kılıç gibi duruyordu...
Kuşluk vakti
1916 yılının 3 Ağustos günü
Birliklerimiz Kulp deresine doğru çekiliyordu...
Bir kurşun atımı ötede Nebat dağı
Uçuracak ne şahini ne doğanı vardır
Ardıçları küskün, yemişleri kurumuş
Nebat dağı Moskof işgali altındadır
Alabildiğince karanlıklara bürünmüş Muş ovası
Düşman iki saat kadar uzaktadır
Ay ışığında boynu bükük akan Murat'tır.

II.

Gök bakışlı adam;
Ekin saçlarında kara kalpak
Çatık kaşlı adam;
Komut verir gibi;
Önünde boynu bükük akan Murat çayına bakarak;
"Bu gün çaresiz buradan ayrılacağım"
diyordu...
Gözlerinde aydınlık göklerin maviliği,
Karşısındaki Muş ovasına at üstünde seyrederek
ve derin bir iç çekerek
Gürleyen sesiyle haykırıyordu
"Fakat bir şartla ki
Çok kısa bir süre sonra
Yalnız buralara kadar değil
ileri, daha ilerilere gitmek için
Tekrar geleceğim..."

III.

1916 yılının 8 Ağustos'u
Bitlis'e giriyoruz
Ve 10 Ağustos 1916'da
Tatvan bizimdir diyoruz...
Bir yıllık bir özlemin heyecanı içimizde
Muş'ta Mustafa Kemal
Mustafa Kemal Bitlis'te,
Şimdi Nebat dağında gelincikler açar
Nebat dağından Gambos'a şahinler uçar
Saat gecenin üçünü vuruyordu
Ve gök bakışlı adam;
Murat'ın deli dolu akan sularına
Gülen gözlerle bakıyordu...

Türk Dili, Kasım 1991(479), s. 356-357.

Bitlis'ten 10 km. kadar güneye gidildikten sonra Abıvakf (Far. ab + Ar. vakf = vakıf suyu) denen bir konaklama yerine gelinir. Buradan 1 km. sonra sağa Direktaşı'na giden köy yoluna sapılır. Asfalttan köye kadar olan bu mesafe gittikçe yükselen 4 km. lik toprak bir yoldur. Yeni adı Direktaşı olan bu köyün eski adı Tütü'dür. Köyden asfalt yönüne suyu bol bir dere akmaktadır. Derenin her iki yanında ceviz ağaçları yer almakta çevre ise seyrek bodur meşe ağaçlarıyla kaplıdır. Köy, Gambos dağının güney yamacına adeta gizlenmiştir. Bu köyün halkı Mutki civarındaki Zender köyünden gelmedir.

Köy muhtarı 1956 doğumlu Abdurrezzak Kaçan bizi misafir ettikten sonra evlere haber göndererek mermi ve kovanlar istetti. Birkaç çocuk ellerinde top mermileriyle geldiler köylüler; bu mermi kovanlarından şarapnel parçalarından bölgede çok bulunduğunu büyük bir heyecanla anlattılar. Bunların Siirt'ten gelen çerçilerce satın alınıp götürüldüğünü ifade ettiler.

Muhtar köyün adının Atatürk köyü olarak değişmesini istiyor. Gerekçe olarak da Gambos dağına çıkarken Atatürk'ün bu köye geldiğini köyün bütün yaşlılarının bunu bildiklerini göstermektedir. Atatürk'ün çadırını kurduğu yeri bize gösteren muhtar bunda ısrarlı olduğunu anlattı.

Gerek harita üzerinden gerekse yol boyu görerek geldiğimiz araziden anlaşıldığına göre Atatürk'ün Gambos'a çıkışının bu köy üzerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Sarp ve geçit vermeyen ve zirvesi testere dişi gibi sarp kayalıklarla hisar görünümünde olan dağın ulaşımı ancak bu köyden kolaylıkla yapılabilir. O tarihlerde güney yüzü Türklerin elinde olan Gambos'un kuzey yönüne isabet eden Nebat dağı Rusların elinde kalmıştır. Ruslar derenin vadisinde bulundukları gibi civardaki yüksek dağlara da çıkmış ve mevzilenmişlerdir.

Direktaşı köyünden tepeye doğru uzanan geniş bir dağ yolu bulunmaktadır. Köylülerin dede babalarından dinledikleri birçok hatıra arasında Yüzbaşı Murat Bey'in bu dağda şehit düşmesi ve mezarının etekte oluşu da yer almaktaydı. Köylülerin gösterdiği etekte gerçekten asırlık ağaçlar bir arada ve herhangi bir tahribata uğramadan durmaktaydı.

Bütün Anadolu'da olduğu gibi bu bölgede de eğer çıplak bir arazide kesilmemiş bir veya birkaç yaşlı ağaç varsa, bu, orada ulu bir şahsiyetin bir yatırın bir ziyaretgâhın bulunduğunu anlatmaktadır. Bu ağaçların vakıf malı olduğu dolayısıyla kesilmesinin büyük günah olacağı inancı halk arasında yaygındır. Özellikle doğuda vakıf malına karşı büyük bir saygı vardır. Bu motifin etrafında birçok hikâye efsane söylenegelmiştir.

Zirveye oldukça yakın bir bölgeye kadar yürüdük. Yer yer mezar kümesi olabilecek yığınlara rastladık. Köylüler yalnızca bu etekte 50-60 mezar olduğunu ifade ettiler.

Köylülerin dede ve babalarından atfen sık sık iftiharla anlattıkları olay, Halil Bey Fırkasının (Tümen) bu dereye gelişi, kendilerinin ise süratle araziye dağılarak onun çevresinde emniyet nöbetini tuttuklarıdır.

Muhtar bu arada büyük meşe ve ceviz ağaçlarını göstererek ilgi çekici bir olay anlattı:

"Şu gördüğünüz büyük ceviz ağaçlarını ..... kesip Bursa'ya gönderiyorduk. Orada ceviz kaplama haline getiriyorlardı. Tüccarlar, bir gün bana gelerek köyümüzden artık ceviz kütüğü almayacaklarını söylediler. Ceviz kütükleri içinde kurşun çıkıyormuş, bunlar hem makinalara zarar veriyormuş hem de malzeme delikli olduğu için işe yaramıyormuş." Bu ilginç açıklamadan sonra muhtar ilave etti. "Görüyor musunuz beyim, bu kadar ettikleri yetmiyormuş gibi bugün bile onların sebep oldukları zararı çekiyoruz."

Muhtar, Atatürk'ün çadırının yerine bir abide dikilmesini, bu dağa giden yolun onarılmasını, şehitlerin mezarlarının düzenlenmesini yol boyu isteyip durdu. Kendisine onlara da sıra geleceğini Türk milletinin şehitlerine olan vefa borcunu elbet şanına yakışır bir şekilde ödeyeceğini anlattık.

Muhtar Abdurrezzak Kaçan'ın babası Hasan Kaçan 90 yaşında, o dönemden kalan köyün tek insanı. Bize dili döndüğü kadar o günleri anlattı: Atatürk bu dağa geldiğinde yanında başka subaylar da vardı. Bunlardan biri Almandı. Ben o zaman milis askeriydim. Burada çok cephane vardı. Murat Bey, Veysel Bey ardında başka subaylar da vardı. Daha önce Fırka kumandanı Halil Bey burada üç gece kaldı. Topçu kumandanı Mustafa Çavuş'un mezarı köyümüzün içindedir.

Hasan Kaçan bu konuşmaları arasında Atatürk'ün bir de Haziran ayı içinde bu köye geldiğini iddia etmektedir. "Bugün hayatta olmayan köyümüz halkından Mustafa Bayrak ile olan konuşmasını herkes bilir." dedi. Mustafa tarla suluyormuş. Atatürk ona selâm verdikten sonra ne yaptığını sormuş. Ak darı ektiğini söyleyen Mustafa, Paşa'dan asker olmayı dilemiş Atatürk de ona "senin bu yaptığın iş daha hayırlı bir iştir" demiş.

Hasan Kaçan karşıdaki bir evi göstererek şu evin sahibi Rozgan Ağa idi. Atatürk ona Yüzbaşı rütbesi ve bir de kılıç verdi, harbe gönderdi. Rozgan Ağa ta Mutki'ye kadar gitti. Her zaman 10 kişi milis, 10 kişi asker yapıp birlikte cepheye gönderiyorlardı. O kılıç ne oldu diye sorduğumuzda: "Hükümet Şark'ta silâh toplattı, o zat da kılıcı alıp hükümete teslim etti."

Buralarda efsaneleşen isimlerden biri de Baykan'ın Mülo köyüne bağlı milis olarak hizmet yapan Moro adlı birisidir. 100 kişilik kuvvetiyle bu dağlarda Ruslar'a karşı kahramanca dövüşmüştür.

Yaşlı Hasan Kaçan'dan bir hatırasını anlatmasını istediğimizde hangi birini anlatayım, nerede bende kudret o akıl o izan der gibi Gambos Dağı'nda nöbet tuttuğu bir kış gecesini anlattı.

"Biz ..... askerdik nöbet yerindeydik. Kar da yağıyordu. Karanlık çöker çökmez baktık karşıdaki düzlük yere Rus askeri geldi. Haber saldık düşman geldi diye. O gece bizim bulunduğumuz yere Türk askeri geldi. Hepsi siper aldı. Fakat sabaha kadar onlar hiç hareket etmediler ve bir tek el ateş etmediler. Sabah oldu, yüzbaşı beni çağırdı, "Hani Rus askeri?" dedi. Bende cevap yok. Sonra düşündü düşündü dedi "Bunlar karın altındadır." Güneş doğdu, her yan bembeyaz, bunlar karın altından kalkıp silkindiler, yüzbaşı ateş emri verdi onları darmadağın ettik.

Seyahatimizin üçüncü gününü Kozma dağına ayırmıştık. O geceyi Muş'ta geçirdik. 7 Temmuz 1986 günü sabah erkenden Muş'tan Kozma dağına çıkmak üzere ayrıldık. Önce batıda Kızılağaç köyüne geldik. Burada bize kılavuzluk yapacak jandarmaları aldık.

Motorlu araçlarla eğimi az olan dağın eteklerindeki yoldan çıktık. Sonra başka köy yollarından geçerek bir mezraya geldik. Artık yol bitmişti. Buradan tepeye iki üç saatlik yolu yürüyecektik. Tepe daha önce hiç görmediğimiz iri yapılı bol sarı çiçekli bitki örtüsüyle kaplı geniş düzlükler halindeydi. Dağın kuzeyinde Muş Ovası bulunmakta, bu ovaya Kozma dağından dik olmayan yamaçlar inmektedir. Murat suyu menderesler çizerek ovada boylu boyunca uzanmaktadır. Nehrin kuzey yakasında dağlar yükseliyor. Kozma'nın güneyinde ise gene aynı derecede tatlı meyilli yamaçlar yer almakta ve bu arazi Şin yaylasına doğru inmektedir. Şin yüksek düzlüklerinin kuzeyinde başı karlı Anduk dağı bulunuyor. Bu dağın batı yamaçları Kulp deresine doğru iniyor ve derin bir vadi

oluşturuyordu. Kozma dağının etekleri doğuya doğru biraz alçaldıktan sonra Kurtik dağının etekleriyle birleşiyor. Kozmanın tepe noktasını köylülerin Fehmi Paşa Tepesi diye isimlendirdikleri bir yükseklik oluşturuyor. Bu yüksek kısım Muş Ovasına hakim bir yerdir. Anlaşılan burası kurmay heyetlerinin veya komutanın gözetleme noktasıdır. Bu nokta merkez olmak üzere dağın dört bir yanına bu yükseklikten bir ahtapotun kolları gibi derin irtibat hendekleri uzanmaktadır. Köylülerin ifadesine göre bu irtibat hendekleri çarpışmaların yoğun olduğu doğuda Kurtik dağına, oradan Mutki ve Bitlis'e kadar uzanır. Gözün görebildiği mesafelere kadar uzanan bu hendekler bu gün çevreden akan taş ve toprakla kısmen dolmuş olmasına rağmen yer yer 1 metreye varan hendekler de açıkça görülebilmektedir.

Kozma dağı bitki örtüsü ve hayvan varlığı bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bilhassa "keven" geniş alanlara yayılmıştır. Ayrıca iri kaplumbağalar da burada bolca bulunmaktadır.

Kozma dağında ilgi çeken bir manzara ise iri siyah bazalt taşlardır. Bu taşların her birinin askerlere birer tabiî siper olduğu muhakkaktır. Bu iri kayaların dipleri biraz kazıldığında şarapnel parçalarına rastlamak mümkündür. Köylülerin anlattıklarına göre değirmen taşları bu siyah sert ve iri kayalardan yapılırmış. Dağda köylülerden biri şöyle diyordu: "Dedelerimizden öğrendiğimize göre Kozma dağında birçok defa savaş olmuş. Çanakkaleden tecrübeli, babayiğit askerler gelmiş, buradaki milislere askerlik öğretmişler. Arada sorarlarmış: "Buradaki mermiler nereden gelir?" Köylüler de mermilerin havadan değil yerden geldiğini söylerlermiş. Onlar bu habere çok sevinir, şapkalarını havaya atarlarmış, "öyle ise biz onları haklarız" derlermiş. Meğer onların korkusu havadan gelen, yani uçup gelen mermilermiş. (Muhtemelen bunlarla top veya uçaklardan atılan bombalar kastedilmektedir.)

Siperlerdeki milisleri yerlerinden kaldırmazlarmış, ayaklarından çekerek onları geriye gönderir, kendileri sürüne sürüne siperlere girerlermiş. Başını kaldırana, ayakta ateş edene, diz çöküp ateş edene Çanakkaleden gelenler çok kızarmış.

Kozma dağından güneye Şin yaylasına inen vadiler üzerinde belirli aralıklarla harabeler sıralanıyor. Bunlar, o tarihlerde karakol olarak kullanılmış. Köylüler tepeye kadar 10 karakolun bulunduğunu söylediler. Gene köylülerin ifadesine göre Ruslar Şin yaylasındaki Şirtik çeşmesine kadar gitmişler. Biz bu çeşmeye gidemedik.

Kozma dağında çeşitli şehit mezarları bulunmaktadır. Bu tür mezarlıkların Kurtik, Arduk dağlarında da olduğu köylüler tarafından belirtildi. Bütün ihtişamıyla karşımızda duran Anduk ile biraz doğuda yer alan Kurtik dağına maalesef çıkamadık. Çoğu toplu halde duran bu mezarlıklar ister istemez insanı üzüyor. Aslında Türkiye'deki tarihi şehitliklerin durumu incelemeye değer bir konudur. Türk halkı kendilerine bu günü sağlayan soylarını, atalarını daima anarken onların mezarlarına

gerekli ilgiyi göstermelidir. Bu şehitliklerin düzenlenmiş iyi örneklerine Çanakkale'de rastlamaktayız. Çanakkale Boğazı'ndaki savaş alanlarını görmek ciltler dolusu kitap okumaya bedeldir. Gönül, Türkiye'nin birçok yöresinde örnek olarak Allahuekberlerde, Kop dağında, Kurtik dağında, Kozma'daki şehitliklerin de şanına şerefine ve sembolleştirdikleri tarihî olayın gerçeğine göre düzenlensin, bunlar kuş uçmaz kervan geçmez kısaca ulaşılması güç noktalar olarak kalmasın. Kozma'da bu gün bile kaya diplerinden kilolarca şarapnel parçaları, top mermileri, kovanlar, fişek, o günlerin şahitleri olarak yatmaktadır. Bu alanlar kaderine terk edilmiş yerler olarak kalmamalı, yeni neslin tarih bilgisini belgeleyen bu yerler birer millî park haline dönüştürülmelidir.

M. Akif'in Çanakkale Şehitleri adlı şiirinde:

Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
"Gömelim gel seni Tarihe" desem, sığmazsın. (427.s.)

diyerek olayın genişliğini, boyutlarını veciz bir şekilde dile getirmiştir.

Millî parklar, onların hatıraları karşısında bir şey ifade etmese bile, en azından ziyarete gelenlerle canlanacak ve gönüllerde daima sıcak bir yer bulup şadolacaklardır.

1916 yılında kopan kıyamet ardında yerinden yurdundan edilmiş veya kemikleri toplu mezarlarda yığılmış insan manzaraları bırakmıştır. Bütün bunlar destanlaşarak dilden dile aktarılmıştır.

.....
Arabaya bindim belim büküldü,
Kafir moskof geldi kanım töküldi,
Aradım bulemedim başıma ferman,
Yar yaman yaman, derdime derman.
. . . . . .

Bitlis'in birkaç kilometre kuzeyinde yer alan Yumurtatepe (eski adı papşen) köyünden Abdulbaki Elhatmış Atatürk'ü gördüğünü Duap yaylasına köy üzerinden geçen top yolundan çıkıp gittiğini anlatıyordu. "Kendisi burada harp etmedi, sadece bizi teftiş etti. Ben 20 yaşındaydım. Bize nasihat etti. O zaman Norşen Şeyhlerinden Hazret, Duap'ta komutandı. Bize dedi ki bu gelenler Hristiyandır, biz ise Müslümanız. Bunlar sizin namusunuzu paymal edecekler, korkmayın."

Köylünün anlattığı hatıra muhtemelen Atatürk'ün Bitlis'e 13 Kasım günü ikinci gelişi ile ilgilidir.

İsrarla kendisini gördüğünü ifade eden Abdulbaki Elhatmış, Atatürk'e olan hayranlığını ilginç bir biçimde şöyle anlatmaktadır. Atından hiç inmedi, vakti yoktu, acele ediyordu. Babayiğit bir adamdı. Belinde tabanca vardı. Karınca sırtından düşse karıncanın beli kırılırdı. Sonradan izah ettiğine göre bu sözüyle Atatürk'ün düzgün bir fiziğe sahip olduğunu anlatmak istemiş. Savaşa ka-

tılıp katılmadığı konusunda kendisine soru sorduğumuzda ise, şunları anlattı. "Benim bulunduğum taburda siviller ve askerler vardı. Ben sivildim. Yani milistim. Bazan üzerimizde Rus tayyareleri geliyordu, ateş ediyorduk, vuramıyorduk. Elimizde o zaman on defa ateş eden (Şeşagir) silâhımız vardı. Sonra bize beşli Alman mavzeri dağıttılar.

Duap'tan Muş'un Bulanık kazasına oradan Horsenk köyü üzerine geçtik. Çok zorluk çektik. Biz oradan çekildik, fakat savaşa savaşa çekildik. O zaman Şeyh Hazret bize vaiz veriyordu. Diyordu ki: "Kim bir kâfir öldürse, silâhını kılıçını neyi varsa alıp getirse, o kimse ile beraber cennete gideceğimi vadediyorum. Ümran Demir adında bir Mutkili, kâfiri öldürüp malzemesini getirmişti. O zaman Atatürk Duhan'daydı, bu malzemeyi ona gönderdik. O da Ümran'a bir sandık mermi gönderdi.

Bizim altımızda at yoktu, yayan olarak dağdan dağa geçer, nöbet tutardık. Karavanamızı asker verirdi. Her gün düşman bizi, biz de onları görürdük. Onlar çoktu, biz azdık.

Kemal Paşa bize çok maneviyat verdi. Erkek adamdı. Onun "Namusumuzu paymal etmeyin, kâfiri memlekete sokmayın" demesi aklımdan çıkmaz.

Aynı köyden Hüsamettin Soyugüzel kendisinin o günleri görmediğini ancak konuşmak istediğini bildirdi. Elindeki yıldız biçiminde ve üzerinde padişahın tuğrası bulunan ve 1333 tarihini taşıyan nişanı göstererek "Bu bana babamdan kaldı." dedi. babam öldüğü zaman 112 yaşındaydı. O doğduğu günden beri asker olmuş ihtiyarlayıncaya kadar asker olarak kalmış. Hamidiye taburunda yüzbaşıydı." Ruslar geldiğinde babasının Duap yaylasına çıktığından bahseden Hüsamettin, onun Navala Garsan adlı deredeki savaşlarından kısa pasajlar verdi. Nebat dağında şiddetli savaşların olduğunu ve dağı teslim etmemek için çok kan döküldüğünü anlatan Hüsamettin, babasının akrabalarından olan Resul, Kefo, İbrahim hep bu dağda şehit olmuşlardır. İsa ise, gazi olmuş, hacca gidip geldikten sonra bu köyde ölmüştür" dedi.

Kaynaklarda sıs sık adı geçen Hacı Musa Gönüllüleri ile Şeyh Hazret Gönüllülerinden de burada kısaca bahsetmek ve onların hizmetlerini de yadetmek gerekir.

Hacı Musa ve Şeyh Hazret aileleri doğuda Hamidiye alaylarının faaliyete geçmesiyle isimlerini duyurmuş, devrin padişahlarının takdirini kazanmışlardır. Şeyh Hazret ailesini ziyaret ettiğim sırada bana Sultan Reşad'ın kendilerine gönderdiği beratı gösterdiler. Beratta özetle şöyle diyordu:

Bu iki ailenin Ruslara karşı bölgede yaptıkları direniş ve savunmayla takdir toplamışlardır. Savunma alanları Kars, Ağrı, Van, Bitlis ve Muş'a kadar uzanır.

Bu gün hayatta bulunan aile fertlerinin anlattıklarına göre Kars'tan Bitlis'e kadar olan bölgede gönüllüler sürekli hareket halindeymiş.

Hacı Musa ve Şeyh Hazret aileleriyle Atatürk arasında da kuvvetli bağlar kurulmuştur. Onun emirleri doğrultusunda hareket etmiş, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde onu desteklemişlerdi.

Bu iki ailenin hayatta bulunan fertleriyle Doğu Anadolu'ya yaptığımız ilmî seyahat sırasında görüştük.

Norşen nahiyesindeki evlerinde sakin ve huzurlu bir hayat içinde kendisini bulduğumuz Nureddin Bey, Şeyh Masum'un oğludur. Şeyh Masum ise Atatürk'ün ilgisini kazanan Şeyh Hazret'in yeğenidir. 54 yaşında olan bu zat evlerinde yıllarca bu konuların konuşulduğunu belirterek şöyle devam etti: Şeyh Hazret Gönüllüleri 1000 kişi kadarmış. Onlar sadece Bitlis'in kurtuluşunda değil, Muş'un, Van'ın kurtuluşunda görev almışlardır. Hatta Hasankale ve Kars'a kadar gitmişlerdir. Bu gönüllüler çok şehit vermiştir. Bunlar İslam dininin verdiği çok kuvvetli maneviyata sahiplermiş. Bunların esas toplanma yeri Duap yaylası olmuştur. Atatürk ile mektuplaşan aile büyüğümüz Şeyh Hazret'in esas adı Şeyh Mehmed Ziyaeddin'dir. Bir kolunu savaşta kaybetmiştir. Onun kardeşi Mehmed Said, Mahmud Eşref Bulanık'ta Bitlü köyünde şehid olmuşlardır.

Nureddin Bey, sözünün bir başka yerinde şöyle diyordu: Düşmanın asıl azılısı Ermenilermiş, bunlar aynı zamanda Ruslara rehberlik ederlermiş. Ruslar çekilip giderken onları da önlerine katıp götürdüler. Şeyh Hazret Gönüllüleri bunlardan bazılarını Ernis'te (Van Gölünün kıyısında) Bendimâhi köprüsünde yakalamış, Gönülllüleri gören Ermeniler kendilerini göle atmış ve orada boğulmuşlardır.

Atatürk'ün 13.8.1919 günü Norşen Şeyhlerinden Ziyaeddin Bey'e gönderdiği mektubun bu günkü dile yaklaştırılmış şekli şöyledir.[72]

"Norşinli Meşayihi İzâmdan (Büyük Şeyhlerden)

Şeyh Ziyaeddin Efendi Hazretlerine

Faziletli Efendim:

Sizin Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı ordusuna yapmış olduğunuz seçkin hizmetleri ve yüce Hilâfet ve Saltanat makamına göstermiş olduğunuz yürekten bağlılığı yakından biliyorum. Bu sebeple size karşı, içten gelen pek büyük saygım vardır.

Bütün Hilâfet makamının, Osmanlı Saltanatının ve kutsal vatanımızın düşmanlarımızca incitilmesinde nasıl kıyasıya kötü davranıldığını ve Doğu illerimizin Ermenilere bağışlanmasında direnildiğini biliyorsunuz. Millete dayan-

(72) Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 3.c.** 1919-1927 Belgeler, Bugünkü dile çeviren: İsmet Gönülal.

mayan İstanbul Hükümeti'nin, bütün bu düşmanın saldırganlıkları karşısında güçsüz ve cılız durumda kaldığı, yurdun ve milletin haklarını savunamamakta olduğu belli olmuştur. Bu sebeple milletimizin varlık ve birliğini bütün dünyaya göstermek ve haklarımızın tek yönlü ve şahsî kararlarla yok edilmesine izin vermeyeceğimizi anlatmak amacıyla ben resmî görevimden ayrılıp milletin içinde ve milletle birlikte çalışmaktan başka çıkış yolu göremedim ve hemen askerlikten çekildim.

Acı olayların etkisiyle her yanda kurulan millî ve vatansever cemiyetlerin delegelerinden oluşmak üzere Erzurum'da toplanan bir Kongre ile "Şarkî Anadolu Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" kuruldu. İçte ve dışta millî birliği temsil etmek üzere bir Heyet-i Temsiliye seçildi. Bu konudaki bildiri ve tüzükleri size gönderiyorum. Siz Cemiyetimizin en saygıdeğer üyelerinden olduğunuz için, millî amacın çabuk gerçekleşmesi ve zararlı düşman propagandasının o yörede etkisiz kalması için, herkesçe bilinen fedakârlık ve yurtseverliğinizi göstereceğinize kesinlikle inanıyorum. Birkaç güne kadar Batı Anadolu'nun ve Rumeli'nin bütün illerinden gelmekte olan delegelerle Sivas'ta genel bir Kongre toplanacaktır. Tanrı'nın yardımı ve yüce Peygamberimizin desteği ile bütün milletimizin bir noktada birleşmiş olduğunu va haklarını korumaya ve savunmaya gücü olduğunu bütün dünyaya göstereceğiz.

Yakında Mebuslar Meclisimizi açtırmak ve millete dayanan güçlü bir hükümeti işbaşına geçirmekle vatanın kurtuluşu sağlanmış olacaktır.

Sevgi ve saygılarımın kabulünü rica eder ve o yöredeki bütün vatandaşlarıma selâmlar sunarım, Efendim Hazretleri."

Hacı Musa Bey'in ailesini akşam üzeri Muş ovasındaki köylerinde ziyaret ettik. Oğlu Zübeyr Sayılgan bizi heyecanla karşıladı. Anlatacak çok şeyi vardı. "Bizim sülâlemiz Suriye'nin Bilbis kasabasından buraya gelmişlerdir" dedi. Babam bu yörelerde Ruslara ve Ermenilere karşı savaşan Milis kuvvetlerinin başıydı. Onlar Bitlis, Muş ve Erzurum yörelerinde savaşmışlardır. Babamı, Atatürk Erzurum Kongresine davet etmiştir. Babam ise buralarda başı dertte olduğu için gidememiş ve meselenin önemini o zamanlar kavrayamamıştır.

Atatürk'ün Hacı Musa Bey'e gönderdiği mektup örneği ise aşağıdadır:

Erzurum, 10.8.1919

"Mutki'de Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e

Sayın Efendim,

İkinci Ordu Komutanlığında bulunduğum sırada ve pek önemli durumlar içinde aramızda doğan gönül bağının değerli hatırasını her zaman içimde sakladım. Sizlerin öteden beri, devlet, millet ve vatan uğrunda fedakârlığı, seçkin hizmetleri, bütün değerbilirlerce takdir edilmektedir. Bu arada son olarak Bitlis'in geri alınmasında orduya fiilen yaptığınız yardımın değeri, Mutki yöresinin düşmana karşı korunmasında giriştiğiniz gayret ve emeğin önemi, her an takdir ve şükranla anılmaktadır. Bu kadar fedakârlığımızın sonunda Yüce Allah'ın takdiri olarak, düşmanlarımızla yapmak zorunda kaldığımız ateşkes anlaşması hükümlerinin hiç olmazsa hakkıyla uygulanmasıyla milletimizin istiklâlini ve hürriyetini elde etmeyi umarken, yazık ki, düşmanlarımızın bu gün devletimize, milletimize karşı pek hayınca bir durum olarak memleketimizi büsbütün parçalamak, İslâm dünyası için yüzyıllardır kanlarını döken milletimizin, hâkimiyet ve istiklâl haklarını elinden alarak onu köleliğe düşürmek için çalıştıkları soyumuzun bıraktığı anavatanda Ermenistan kurmağa uğraştıkları açıktan açığa görülüyor. Bu büyük bir üzüntüyle karşılanacak, alçakça bir davranıştır ki, milletin gücüne dayanmayı, isteklerine uymayı, kaçınılmaz bir vatan görevi bilmesi gereken İstanbul hükümeti de tam bir güçsüzlük ve gevşeklik içerisinde, dizginleri, baskısı önünde boyun eğdiği düşmanlarımıza bırakıyor. Yıllardır dünyaya fedakârlık dersleri vermiş, olağanüstü davranışlar göstermiş olan pek dürüst ve faziletli milletimizin bu güçsüz ellerde pek yakında ne kadar ağır durumlara düşeceğinin bilincinde olarak, gezdiğim yerlerde haklarını koruma, vatanlarının savunması yolunda müdafaa-i milliye cemiyetleri, teşkil ederek ellerinden geldiğince çalıştıklarını, büyük bir gurur, ve şükranla gördüm. İşte bu ortam ve şartlar içinde asker olarak, İstanbul hükûmeti emrinde çalışmak yerine, milletin bir ferdi olarak vatandaşlarımla birlikte memleketin mutluluk ve saadetine hizmet vermeyi şeref ve onur için ölünceye kadar çalışmayı, daha yararlı bularak aşığı olduğum askerlikten çekildim. Tabiî olarak, bu vatan görevinden sizler gibi pek değerli vatandaşlarımın yardım ve işbirliği edeceklerine güvenim tamdır.

Sözünü ettiğim bir çok müdafaa cemiyetlerinin katılmasıyla milleti birleştirmek ve canımıza göz diken düşmanlarımıza karşı güçlü bulundurmak amacıyla Erzurum'da bir Kongre toplanmıştır. Bunun görüşmeleri ve kararları üzerinde Celâl Bey kardeşimiz sizlere ayrıntılı bilgi vereceğinden, bu konuda sözü uzatmayı gereksiz görüyorum. Yalnız şu kadarını arzedeyim ki, hakkıyla milletimizin bağımsızlığı ülkemizin bütünlüğü yolunda oluşan gerçek işbirliğini, içe ve dışa karşı temsil etmek üzere Kongre'ce bir Heyet-i Temsiliye seçilip kabul edildi. Sizler de kongrenin oybirliği ile bu Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildiniz. Bunlar arasında ben de bulunduğum gibi, Bahriye eski Nazırı, Hamidiye Kahramanı Rauf Beyefendi kardeşimiz de vardır. Ülkemizin kurtuluşu ve mutluluğu için elele vererek çalışacak yeri ve zamanı geldiği için gerçekten çok büyük mutluluk duymaktayım. Celâl Bey kardeşimin sizlere getirecekleri tüzük gereğince tarafınızdan hızla teşkilâtlanılarak, hiç bir taraf ve kimsenin karışma ve engellemesine izin verilmemesini ve kutsal milli amacın sağlanması yolunda yardımcı olunmasını umduğum ve beklemekte olduğum asker ve sivil görevlilerin bu amaca aykırı davranışları görülürse, milletin irade ve egemenliğinin onlara gösterilmesi gerektiğini sizlerden ayrıca arz ve rica ederim.

Burada olduğu gibi, aynı amaçla Sivas'ta da bütün milletin temsilcilerinden oluşan genel bir kongre toplanmak üzeredir. Ben de birkaç güne kadar bu-

nun için Sivas'a hareket edeceğim. Kongre'nin sonunda, yine Erzurum'a döneceğim için orada sizlerle görüşeceğimi umarım. Bunun için uygun anda size telle bilgi vererek kesinlikle gelmenizi rica edeceğim. Oradaki işlerinizin çokluğu sebebiyle sizin burada uzun süre kalmanıza engel olacağını biliyorsam da milletimizin bizlerden beklediği hizmetin önemi ve yüceliği karşısında, bunların bir ölçüde feda edileceğine de inanıyorum. Her halde bir defa görüştükten sonra bu konunun da çözümünü arar ve buluruz. Yüce Allah'tan vatan ve milletimiz için hayırlı gelecekler diler ve gözlerinizden öperim.

Mustafa Kemal

Atatürk, Nutkun'da belirttiği gibi Bitlis'ten Erzurum Kongresine çağrılan ve Temsil Kurulu'nda isimleri geçen Hacı Musa Bey ve aşağıda ismi geçecek olan Sadullah Efendi Kongre'ye gelmemiş ve çalışmalara katılmamışlardır.(73)

Atatürk'ün mektup yazdığı bir başka Bitlisli ise eski milletvekillerinden Sadullah Efendidir. Kendisine hitaben yazılan mektup ise şöyledir:

Belge: 50 13.8.1919

"Eski Milletvekillerinden Sadullah Efendi Hazretlerine

Saygıdeğer Efendim;

Yüce Halifelik ve Saltanat makamının uğradığı baskı, vatan ve milletimizin düşmanlarımızca mahkûm edilmek istenildiği acıklı son, sizlerce bilinmektedir. Bütün bu kıyımlara karşı koyabilmek için tek çıkar yolun milletimizin, hak ve kutsal varlıklarını savunma uğrunda, tam olarak gücünü göstermesi olduğunu takdir edersiniz.

Doğu Anadolu'nun her yanında aynı amaçla kurulan cemiyetlerin Tanrıya şükür, Erzurum Kongresi'nde birleşmesi, amacın elde edilmesi için bir güvencedir.

Millî birliğimizin iç ve dışa karşı temsili için kabul edilen Heyet-i Temsiliye'ye sizler oybirliği ile seçildiniz. Böylece vatan ve milletimiz için birlikte çalışacağımızdan dolayı pek mutluyum.

Kongrece hazırlanan bildiri ve tüzüklerden yeteri kadar gönderilmiştir. O bölgede teşkilâtımızın desteklenmesi, yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesini sağladıktan sonra Erzurum'a buyurmanız kesinlikle beklenmektedir.

Ben, Heyet-i Temsiliye'mizde bulunan Bahriye eski Nazırı Rauf Beyefendi ile Sivas'ta toplanacak olan kongreye katılacağımdan, geri dönüşümüze kadar, Raif Efendi yalnız kalıyorlar. Erzurum'a buyurmanız kendileri için mutluluk olacaktır. Hepimiz gözlerinizden öperiz, efendim.

Üçüncü Ordu Eski Müfettişi
Mustafa Kemal

(73) Mustafa kemal Atatürk, Nutuk I. c. 1919-1920, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 67.

Atatürk, halkın desteği olmadan bir yere varılamayacağını, millî iradenin sesine kulak verilmeden bir işin başarılamayacağını takdir etmiştir. Bu, onun yüksek karakterinin bir vasfıdır. Gerek Silvan ve gerekse Diyarbakır'da ayrıca Bitlis'te ilişki kurduğu aileler ona tam anlamıyla güvenmişlerdir.

Atatürk halkın perişan haliyle yakından ilgilenmiştir. Yetim ve kimsesizleri himayesine almıştır. Bitlis'ten, Silvan'dan birçok kız ve erkek çocuğu evlâtlık edinmiştir. Yoksulların iaşesini çok zaman tümenlerin imkânlarından karşılamıştır.

Atatürk'ün Bitlis'te mektuplaştığı Bitlis'li kimselerden biri Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendidir. Bu, ve yukarıda daha önce zikrettiğimiz Bitlis'li aile reislerini Atatürk 1916 yılında o bölgede bulunduğu sıralarda tanımıştır. 1916 yılının Kasım ayının ikinci haftasında Bitlis'e geldiğinde Küfrevi türbesini ziyaret etmiştir. *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adı ile Şükrü Tezer tarafından yayınlanan kitapta Atatürk'ün notları şöyledir: Öğleden sonra saat 10'da El-Şeyhuttanî El-Halidi Mememmed El-Nakşibendi-i Küfrevi'nin Kızılmescid mahallesindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe. Şeyh'in merkadi ve yanında biraderzadesi olduğunu türbadarın ifade ettiği bir zatın merkedi vardır. Şeyh'in merkedinin örtüsü sırma işlemeli elmas, yakut gibi taşlarla müzeyyen (Bu taşların elmas, yakut, zeberced olduğunu türbedarı söylemişse de hakikî olmayacak.). Diğer merket dahi sırmalı işlemeli örtülü. Bu türbeye Ruslar ilişmemiş. Türbenin kapıları gümüş ve altın kakma. Kıymetli halılar var, fakat ekserisi çürümüş. Bu türbeyi Sultan Hamid yaptırmış."

Atatürk'ün bu aileden olan Şeyh Abdulbaki Efendi'ye yazdığı mektubu aşağıda veriyoruz:(74)

Belge, 48 13.8.1919

Küfrevizade Şeyh Abdulbaki Efendi Hazretlerine

BİTLİS

Faziletli Efendim,

Sizin Bitlis'te olduğunuzu sanıyorum. Bu kez aldığım bilgi üzerine bunun doğruluğu da anlaşıldı. Yüce Halifelik ve Sultanlığın, vatan ve milletimizin içinde bulunduğu zor durumu sizce de bilinmektedir. Milletimizin bugünkü felâketin içinden çıkacağı güne kadar, milletle birlikte ve milletin içinde, çalışmaktan ve millete kendimi adamaktan başka vatanseverce bir yol olamayacağı görüşüyle hemen askerlikten çekildim. Çünkü resmî makam ve görevim buna engel oluyordu.

(74) Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, (1919 - 1927) Belgeler, Bugünkü dile çeviren, İsmet Gönülal, 3.c.

Bu gün için tek kurtuluş yolu, milletin birliğini bütün dünyaya göstermek ve kutsal haklarımızı, milletin ortaya koyacağı güçle kurtarmaktır.

Erzurum Kongresi'nce kararlaştırılan ilkeleri, ek'te gönderiyorum. O yörede gereğinin yapılmasının buyurulmasını, düşmanlarımızın her türlü zararlı fikirler aşılamalarına engel olmanız, bizce bilinen yüksek hamiyetinizden ve vatanseverliğinizden beklenir. Saygı ve sevgilerimi sunarım Efendim Hazretleri.

Üçüncü Ordu Eski Müfettişi
Mustafa Kemal

Atatürk, Küfrevizadelerle daha sonraki yıllar içinde de ilişki kurmuş, aralarında bazı mektuplaşmalar olmuştur.

Cumhuriyetin kurulmasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 7 milletvekili Bitlis'ten temsil edilmiştir. Bunlardan Sadullah Müftigil aynı zamanda eski milletvekillerindendir. Atatürkle irtibatları daha önceki yıllara rastlar. Atatürk kendisine Heyyet-i Temsiliye'ye seçildiğine dair bir mektup göndermiştir.

SONUÇ

Müslim ve Gayri Müslim Doğu'da yaşayan bütün insanlar, "Padişahım çok yaşa" diyerek, hayır, bolluk, bereket dilekleriyle yeni bir yüzyıla girmişlerdi. Birtakım hesapların, çirkin ellerin bir gün onların huzurunu bozacağını, halkı yerlerinden edeceğini, güzelim mamur beldelerin birer harabe haline geleceğini düşünememiş, yol güzergâhlarında karınları deşilmiş, göğüsleri hançerlenmiş, kazığa çakılmış insan manzaralarıyla karşılaşacaklarını, tifo ve tifüs gibi çeşitli hastalıklardan kaya diplerinde inleyip öleceklerini akıllarının köşesinden bile geçirmemişlerdi.

Doğu'da böyle bir durumun ortaya çıkmasının çok çeşitli sebepleri vardır. İç çekişmeler, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, her gün bir yara alarak topraklarını kaybetmesi, siyasî zaafa uğraması, bu toplum içinde "millet-i sadıka" diye adlandırılan Ermenilerin kışkırtılması, birtakım yıkıcı ve bölücü cemiyetler tarafından yok yere isyana teşvik edilmeleri yüz yılın başında huzuru bozan başlıca hadiselerdir.

Bu acı durum, kuzeyde Ruslar'ın, güneyde ise İngilizlerin yayılmalarına, Osmanlı topraklarının paylaşılmasına zemin hazırlamış, sahnelenen oyunlar hedefine ulaşmış, Osmanlı tümenleri bir bir yenilip Anadolu içlerine doğru çekilmiştir. Ancak milletin kara bahtını döndürecek bir yıldızın parlayacağı yenik, takatsız, güçsüz, bitkin bir milletin, bir liderin etrafında destanlar yaratacağı hesap edilmemiştir.

Çanakkale'den kan ve barut kokuları arasından doğunun karlı dağlarına, yorgun ama milletine inanan, kararlı bir kurtarıcı, bir Mustafa Kemal geliyordu.

Onun müacadelesi beş, altı ay sürdü. Düşman dersini almış feleğin kaç bucak olduğunu görmüştü.

Bölgedeki her ailenin bir veya birkaç ferdini kaybettiği o acı günlerin unutulduğu ve herkesin işine gücüne daldığı bu ortamda unutulmaması ve zihinlerde her zaman canlı tutulması gereken birkaç husus vardır. Bunlardan biri savaşta, barışın kıymetini bilmek değil, barışta barışın kıymetini bilmenin gerekli olduğudur. Bitlis'li, Muş'lu, Van'lı, Ağrı'lı bu acıyı tatmış bunun anlam ve önemini kavramıştır. Bir diğer önemli husus, büyük kurtarıcı Mustafa Kemal Atatürk'ün bu bölgede yaptığı hizmetlerin unutulmamasıdır. Her millet lideriy-

le övünür, liderlerini inceler, araştırır, onları yakından tanıyarak, özelliklerini bilerek kendilerine bir ilham kaynağı yaparlar. Bütün varlığını Türk milletine adamış ve sadece milletin geleceğini, mutluluğunu, barışını düşünmüş olan büyük kurtarıcı Mustafa Kemal Atatürk ise, liderlerin en seçkinidir. Yalnızca askerî dehası ile değil, dilde, hukukta, kültürde, medenî toplum olma yolunda yaptıkları hizmetlerin çeşitliliği bakımından O, başka liderlerle karşılaştırılamaz.

Araplar, Pakistanlılar, Cezayirliler, dost düşman Doğu ve Batı alemi O'nu iyi bilir ve fikirlerinden yararlanırlar. Durum böyleyken bizim O'nun yaptıklarını, Atatürkçülüğün ne demek olduğunu yeteri kadar bilmediğimizi kabul etmemiz gerekir. Atatürk'ü araştırmak, incelemek, tanıtmak ve öğretmek başlıca görevimizdir. Özellikle bölgemizdeki hizmetleri kadirbilir insanımızca şükranla ve minnetle daima anılacak ve O'nun hatıraları canlı tutulacaktır. Bunun yanında gerek milis kuvvetleri gerekse Çanakkale'den gelen Anadolu'nun yiğit evlâtları olarak istilâcılara göğüs geren ve genç yaşta toprağa düşen, mübarek kanını akıtan fedakâr memleket evlâtlarını doğu halkı daima rahmetle anacak ve onlara lâyık olmaya çalışacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

M. Kemal Atatürk, **Nutuk,** I.c. 1919-1920, II. 1920-1927, III. Vesikalar Millî Eğitim Basımevi İstanbul 1973, Zeynep Korkmaz ve İsmet Gönülal tarafından günümüz Türkçesine yaklaştırılmış yayını: Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılını Kutlama Koordinasyon Kurulu M. Kemal Atatürk, Nutuk, I. c. 1919-1920 (Z. Korkmaz) II. c. 1920-1927 (Z. Kormaz), III. c. Vesikalar (İ. Gönülal)

W.E.D Allen ve Paul Muratoff, **Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,** Türkçeye tercümesidir. Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966.

Em. Genl. Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı,** E.Ü. Basımevi Ankara , 1957.

Oluş Arık, **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı,** Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971.

Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu,** 1914-1923 T.T.K. Ankara 1991

Ensar Arslan, **Doğu Anadolu'daki Türk-İran, Türk-Rus Savaşları Üzerine Söylenen Destan ve Türküler,** (1514-1879) Atatürk Ünv. Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1980 (Basılmamış).

Şevket Baysanoğlu, **Atatürk ve Diyarbakır,** 100. yıl yayını, Ankara 1981.

Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi Çev. Emekli Kaymakam Nazmi, **General Maslofski'nin Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi.** Genel Kurmay Matb. Ankara 1935.

Halit Bingöl, **Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış,** İstanbul 1987.

A.M. Çay ve Y. Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadoluda Kuvay-ı Milliye Hareketleri,** Türk Kültürünü Araştırma Estitüsü Ankara 1990

Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası,** Ankara 1983.

Mazhar Müfit Kansu, **Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** I. c. 1966, II. c. 1968 Türk Tarih Kurumu, Ankara

Köy Envanter Etütlerine Göre Bitlis, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları No: 8, Ankara 1964.

Köy Envanter Etütlerine Göre Muş, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları No: 6, Ankara 1964.

Beyhan Karamağralı, **Ahlat Mezar Taşları,** Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Güven Matb. Ankara 1972.

Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınları,** İstanbul 1969.

F. Kırzıoğlu, **Kazım Karabekir** Kültür Bakanlığı Ankara 1991

H.F.B.Lynch, **Armenia Travels and Studies,** II. c. Beirut 1965.

M. Salih San, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1982.

H.R. Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar,** Yapı ve Kredi Bankası Yayını.

F. Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri** Ankara. 1990

Şükrü Tezer, **Atatürk'ün Hatıra Defteri,** Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972.

H. Tugaç. **Bir Neslin Dramı,** Çağda Yayınları, İstanbul 1975. **Türk Ansiklopedisi** Bitlis Maddesi ve *Bitlis, Hakkari, Siirt, Van* Haritası, 7. c. 14-16. s.

Türk Meşhurları Ansiklopedisi, I. cilt. 1948.

Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, Harp Akademileri Komutanlığı yayını, İstanbul 1983.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını, II. c. 119-218. s.

Hamza Zülfikar, **Atatürk ve Gambos Dağı,** Türk Dili Dergisi 407. s. Ankara 1985.

Hamza Zülfikar, **Bitlis'te Derlenmiş Atasözleri,** Deyimler, Alkış Kargış ve bilmeceler, Türkoloji Dergisi, III. c. 1. s. 65-107. s. Ankara 1969.

Abdullah Yaman, **Ermeni Meselesi ve Türkiye,** Otağ Yayınları, İstanbul 1973.

A. Güzel, Ş.K. Seferoğlu, "İslamiyete Anadolu'da Giren Türkler" **Millî Kültür,** Sayı: 54 Eylül 1986 S. 32-40.

Mehlika Aktok Kaşgarlı, Yaşar Kalafat, **Türko - Kürtlerde Uygarlık ve Ağızlar Hakkında Düşünceler** Kayseri 1991 Erciyes Üniversitesi Yayınları, no: 17.

YAYINLARIMIZ

1. Her Şey Vatan İçin. Ankara, 1984.
2. Korku Perdesi. Ankara, 1989.
3. Sami ATEŞ, Başçiftçi Atatürk ve Gazi Çiftlikleri, Konya, 1989.
4. Prof. Dr. Amiran Kurtkan BİLGİSEVEN, Atatürk Lâiklik ve İslâm, Ankara 1989.
5. Doç. Dr. Bedri NOYAN, Türk Millî Kültüründe ve Kurtuluş Savaşında Bektaşiler, Ankara, 1990.
6. Basınımızda Terör ve Anarşi Üzerine Düşünceler, Ankara, 1990.
7. Dr. Sami ATEŞ, Atatürk'ün Millî Vefa Duygusu ve Manevi Evlât Felsefesi, Ankara, 1990.
8. Dr. Sami ATEŞ, Atatürk Anadolu'ya Geçince, Ankara, 1991.
9. Dr. Sami ATEŞ, Türk İnkılabında Millî Hakimiyet Kavramının Tarihi Gelişimi, Ankara, 1991.
10. Uyuşturucu, Silâh, Terör İşte P.K.K.
11. Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL, Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Millî Kültür-Millî Birlik, Ankara, 1991.
12. Bir Trajedi Öyküsü.
13. Ergenekon Destanı ve Demirci Kava, Ankara - 1992.
14. Prf. Dr. Abdurrahman GÜZEL, Tekke ve Zaviyelerin İslâm Düşüncesindeki Yeri ve İlgası, Ankara 1992.